
GROEP OVERDUIN IN DE BRES

De invloed van netwerken op de hulp aan joden door groep Overduin in Enschede tijdens de Tweede
Wereldoorlog

Pim Beuwer

S4492838

Bachelorwerkstuk (LET-GESB3100)

Scriptiebegeleider: Dr. Remco Ensel

Inhoud

Inleiding	3
Status Quaestionis	6
Geschiedschrijving over het verzet in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog.....	6
Geschiedschrijving over het verzet in Twente tijdens de Tweede Wereldoorlog	9
Methode en deelvragen	11
Aanpak	11
Bronnen.....	13
Overduin.....	16
Familie en bureu	16
Joodse contacten	17
Ambtenaren en vervalsers	19
Financiën en fabrikanten	21
Het netwerk als geheel	26
Conclusie.....	28
Bibliografie	29
Bronnen.....	29
Stadsarchief Enschede	29
Vrije Universiteit Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800 – heden)	29
Websites	29
Programma's	31
Literatuur.....	31

Inleiding

Minstens achthonderd joden zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de bezetter ontkomen dankzij de Enschedese groep Overduin. Dat komt overeen met ruim dertig procent van alle joden in Twente.¹ Daarmee heeft groep Overduin bijgedragen aan wat Marjolein Schenkel de ‘Twentse paradox’ noemde: het fenomeen waarbij in Twente relatief weinig joden zijn gedeporteerd vergeleken met de rest van Nederland.² Groep Overduin ontleende haar naam aan de predikant Leendert Overduin, geboren in Leiden op 21 december 1900, en overleden op 17 juli 1976 in Enschede. Na een studie theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam is Overduin in 1937 begonnen in Enschede als predikant voor het kerkgenootschap De Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband.³

Naar aanleiding van sabotageacties tegen de Duitse bezetter, waarbij telefoonkabels werden doorgesneden, vond in de nacht van 13 op 14 september 1941 een razzia plaats in Enschede. Bij deze represaillemaatregel werden ruim honderd - voornamelijk Enschedese – joden opgesloten in een gymnastiekzaal, waarna zij naar Mauthausen werden gedeporteerd. Vijfenzestig van hen stierven binnen enkele weken.⁴

Overduin sprak zich openlijk uit over deze gebeurtenis en preekte op 21 september 1941: “Het is eigenlijk geen vraag of we wel voor het joodse volk moeten bidden, vooral in onze dagen. Wie dat in twijfel trekt, of zelfs verbieden zou, verbiedt dat we voor onszelf zouden bidden (...) Wij leven heden in een wereld waarin op openlijke en grove wijze de rechteloosheid ons tegenslaat. Wij leven in een wereld waarin het sadisme vrij spel schijnt te hebben.” Overduin deed meer dan alleen bidden. Samen met zijn zuster Maartje en zijn vader Jacobus verschaften zij in de periode eind 1941 – eind 1942 - met een ‘kom d’r maar in’ methode - onderdak aan tenminste dertig joodse voortvluchtigen in hun woning aan de Potgieterstraat.⁵

Na de razzia groeide bij de Enschedese Joodse Raad het besef dat joodse mensen geholpen dienden te worden met behulp van contacten met niet-joodse groepen. Overduins werkzaamheden werden opgemerkt door de Joodse Raad. Het was secretaris Gerard Sanders die contact legde met Overduin. Hierop ontstond een intensief contact; joodse voortvluchtigen werden doorverwezen naar de predikant. De Overduins en de burens brachten hen onder. Hiermee groeide de vraag naar onderduikadressen onder joden.⁶ Een sneeuwbaaleffect leek in gang gezet te zijn.

Eén van de medewerkers van groep Overduin, Gerard Aukes, vermeldde in een naoorlogse brief dat er een vaste top bestond, waar hij onderdeel van was, en dat er daarnaast andere belangrijke medewerkers waren die geen dagelijks contact met elkaar onderhielden. Bij afwezigheid van Overduin bleef de groep bovendien op normale wijze functioneren, stelde Aukes.⁷ Historicus en schrijver Coen Hilbrink (1944) bevestigde dit in zijn proefschrift waarop hij in 1989 promoveerde aan de Rijksuniversiteit Groningen, ‘*De illegalen. Illegaliteit in Twente & het aangrenzende Salland 1940 – 1945*’. Hilbrink sprak over groep

¹ Coen Hilbrink, *De illegalen. Illegaliteit in Twente & het aangrenzende Salland 1940 -1945* (Oldenzaal, 1989), 109

² Marjolein Schenkel, In ‘*De Twentse Paradox. De lotgevallen van de Joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog*’ (Zutphen, 2003), 146.

³ Arnold Bekkenkamp, *Leendert Overduin: het levensverhaal van een pastor Pimpernel (1900-1976)* (Enschede, 2000), 7; 36.

⁴ Hilbrink, *De illegalen*, 109-110.

⁵ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 58; 65-66.

⁶ Ibidem, 65-66.

⁷ Gerard Aukes, *deel van naoorlogse brief met organisatiedetails*, Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 ‘Overduin, L’, inventarisnummer: 218.

Overduin als een organisatie.⁸ In *'De illegaliteit in Twente: een onderzoek naar het ondergronds georganiseerd verzet in '40-'45'*, uit 1985, benoemde historicus en schrijver Arno Bornebroek, die gepromoveerd is aan de Vrije Universiteit Amsterdam, dat vaak werd gesteld dat predikant Overduin hoofdzakelijk alleen werkte bij het helpen van joden. Echter was er volgens Bornebroek wel degelijk sprake van een goed georganiseerde groep.⁹ Arnold Bekkenkamp signaleerde in zijn in 2000 verschenen biografie *'Leendert Overduin: het levensverhaal van een pastor Pimpernel (1900-1976)'* dat er geen sprake was van een organisatie in de gebruikelijke zin van het woord; er was geen systeem of administratie.¹⁰ Er lijkt dus geen consensus te bestaan over hoe de verzameling van individuen feitelijk genoemd zouden moeten worden.

Ondanks de onduidelijkheid omtrent de duiding van de 'groep', kan er gesteld worden dat er ten tijde van de Tweede Wereldoorlog een verzameling van individuen zich hebben ingezet voor de hulp aan joden in Enschede. De vraag hoe zij in verbinding stonden tot elkaar en waaruit de "jodenverzorging" bestond sluit aan bij een aantal relatief nieuwe benaderingen met betrekking tot onderzoek naar het verzet, die gedefinieerd worden in het onderzoeksprogramma *'Heel gewoon of juist bijzonder? Nieuwe visies op mensen in verzet tijdens de Duitse bezetting van Nederland 1940-1945'*, van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). Het NIOD tracht met dit onderzoek – dat gestart is in 2017 - het bestaande beeld van het 'verzet' te veranderen door de ervaringen, verwachtingen, religieuze of politieke overtuigingen, sociale netwerken en handelen van tijdgenoten te achterhalen. 'Het verzet', zoals in het programma wordt beschreven, is in de geschiedschrijving benaderd vanuit het impliciete uitgangspunt dat het leven van iemand 'in verzet' in alles het tegendeel was van het leven van iemand die dat niet was. 'Het verzet' werd tegenover 'aanpassing en 'collaboratie' geplaatst en moest daarom bovendien 'goed' zijn en kon en mocht niet 'fout' zijn.¹¹

In het kader van de wens om het bestaande beeld van het verzet te wijzigen is het NIOD verzetsprogramma opgedeeld in verschillende modules, waarbij elke module gericht is op een specifiek onderwerp. Er is onder andere aandacht voor verzetsnetwerken en de hulp aan onderduikers. Gesteld wordt dat verzetsactiviteiten doorgaans plaatsvonden in informele en flexibele samenwerkingsverbanden.¹² Een benadering van groep Overduin vanuit dit uitgangspunt levert wellicht nieuwe inzichten op betreffende het ontstaan en functioneren van de groep. 'Functioneren' kan opgevat worden als de verzorging van de joden door de groep en de daarbij gebruikte handelswijzen.

Het perspectief omtrent sociale netwerken gaat uit van vier uitgangspunten, stelde historicus Charles Wetherell - hoogleraar sociale geschiedenis aan de universiteit van Californië - in *'Historical Social Network Analysis'*. Actoren zijn in een systeem afhankelijk van elkaar (1), de verbindingen of relaties tussen actoren zijn kanalen voor informatie of materialen (2), de structuur van die relaties of relaties tussen actoren kunnen acties zowel faciliteren, als beperken (3), en de patronen van relaties tussen actoren omschrijven de

⁸ Worldcat Identities, 'Hilbrink, Coen (Johannes Arnoldus Maria Christiaan) 1944-' <<http://www.worldcat.org/identities/lccn-n90684638/a>> [Geraadpleegd op 12-2-2018]; Hilbrink, *De illegalen*, 113.

⁹ LinkedIn, 'Arno Bornebroek' <<https://www.linkedin.com/in/arno-bornebroek-39093622/>> [Geraadpleegd op 12-2-2018].; Arno Bornebroek, *De illegaliteit in Twente: een onderzoek naar het ondergronds georganiseerd verzet in '40-'45* (Hengelo, 1985), 38.

¹⁰ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 68.

¹¹ NIOD, 'Heel gewoon of juist bijzonder? Nieuwe visies op mensen in verzet tijdens de Duitse bezetting van Nederland 1940-1945. Een onderzoeksprogramma in modules, onder verantwoordelijkheid van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies' (2017) <<https://www.niod.nl/nl/projecten/heel-gewoon-of-juist-bijzonder>> [Geraadpleegd op 1-12- '17], 1-4.

¹² NIOD, *Nieuwe Visies*, 4-7.

economische, politieke en sociale structuur (4).¹³ Een benadering van groep Overduin met inbegrip van deze uitgangspunten zal leiden tot het vermijden van het door het NIOD gesignaleerde ‘bestaande’ beeld. Er wordt gekeken naar de individuen die zich bezighielden met de hulp aan joden in Enschede, en hoe deze individuen zich tot elkaar verhielden. Het gebruik van de methodologie van ‘sociale netwerken’ in dit werkstuk wordt in het hoofdstuk ‘Methode’ besproken.

De sociale netwerken omtrent groep Overduin kunnen een mechanisme zijn geweest die een rol speelden bij het ontstaan en functioneren van de groep. Om dit nader te bepalen is de volgende onderzoeksvraag geformuleerd: *Welke rol speelden sociale netwerken bij het ontstaan en functioneren van groep Overduin?*

In de Status Quaestionis worden allereerst de ontwikkelingen van de perspectieven ten aanzien van het verzet besproken. In de methode komt de aanpak van het onderzoek aan de orde waarbij drie deelvragen opgesteld worden. Daarnaast wordt de methodologie omtrent ‘sociale netwerken’ nader behandeld. Ook zullen de bronnen en de literatuur besproken worden. In de daaropvolgende twee hoofdstukken wordt getracht de onderzoeksvraag te beantwoorden, met behulp van de drie deelvragen. Aangezien er in de literatuur en de bronnen over ‘groep’ Overduin wordt gesproken, zal er in dit onderzoek ook gebruik gemaakt worden van die term, zonder dat daarmee verwezen wordt naar de sociologische betekenis van ‘groep’. In aansluiting op de resultaten kan bepaald worden of er sprake was van een groep, een organisatie of slechts een verzameling van netwerken.

¹³ Universiteit van California, Riverside, ‘Department of History’ <<http://history.ucr.edu/people/faculty.html>> [Geraadpleegd op 1-3-2018]; Charles Wetherell, ‘Historical Social Network Analysis’, *International Review of Social History* 43 (Cambridge, 1998), 125-144, alhier 126.

Status Quaestionis

Geschiedschrijving over het verzet in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog

Hans Blom, historicus en voormalig directeur van het NIOD, stelde in 1983 in zijn oratie, *'In de ban van goed en fout? Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland'*, dat de bezettingstijd een van de best onderzochte perioden van de Nederlandse geschiedschrijving is.¹⁴ Hij besprak dat het opmerkelijk is dat naoorlogse auteurs allen vanuit één perspectief hebben geschreven. De geschiedschrijving over die periode kent een ordenend principe dat stamt uit de tweedeling die Nederland kende tijdens de oorlog: het nationaalsocialisme en fascisme enerzijds, en de tegenstanders daarvan anderzijds. Hierdoor heeft het perspectief van onderdrukking en verzet de structuur bepaald van de geschiedschrijving. De schaal van collaboratie en verzet is gaan samenhangen met een politiek-morele schaal van 'goed' en 'fout': 'goed' was het verzet, en 'fout' was de NSB'er.¹⁵ Blom bepleitte vervolgens dat historici zich dienen te ontworstelen van het 'goed' en 'fout' perspectief, waardoor ruimte ontstaat voor nieuwe perspectieven. Ontworstelen dient in deze zin niet opgevat te worden als het bestrijden of weerleggen van vragen naar collaboratie en verzet, maar als een uitnodiging tot verruiming van benaderingswijzen, die zouden kunnen leiden tot nieuwe inzichten, als wetenschappelijke vernieuwing, onder meer omtrent de stemming en de mentaliteit onder de bevolking.¹⁶

De omvangrijke verzetsliteratuur is vanaf de oorlog gestaag gegroeid en kent een ontwikkeling van allerlei perspectieven en invalshoeken. Zodoende, is het van belang dat het morele perspectief eerst in kaart wordt gebracht. Dit perspectief is bijvoorbeeld te herkennen in de studie *'Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd'*, uit 1949. Journalist Johannes Jacobus van Bolhuis (1880 – 1965) en verzetsman en publicist Hendrik van Randwijk (1909 – 1966) schetsten de militaire en politieke situatie van Nederland.¹⁷ Er werd gesproken over 'goede' en 'foute' Nederlanders. Van Randwijk beschreef 'goed' als ieder die te vertrouwen was, de Duitser haatte en met wie men open kon zijn over het verzet. 'Fout' was iedereen waarvan dat niet met zekerheid gezegd kon worden.¹⁸

In de veertiendelige reeks *'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog'* van historicus en journalist Loe de Jong (1914 – 2005), dat vanaf 1969 verscheen, werd de gehele Nederlandse geschiedenis tijdens de oorlog beschreven.¹⁹ Deze beschrijving vindt plaats binnen een raamwerk van verzet, collaboratie en aanpassing. Dit raamwerk kwam overeen met de maatschappelijke deling die Nederland

¹⁴ VPRO, 'Live interview met oud-NIOD-directeur Hans Blom' <

<https://www.vpro.nl/argos/media/afleveringen/2007/Live-interview-met-oud-NIOD-directeur-Hans-Blom.html>> [Geraadpleegd op 12-2-2018].

¹⁵ Hans Blom, *In de ban van goed en fout? Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (1983), 11.

¹⁶ Ibidem, 14-15.

¹⁷ Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 'Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld' <

<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/persoonlijkheden/#source=1&page=180&view=imagePane>>

[Geraadpleegd op 12-2-2018]; Huygens ING, 'Randwijk, Hendrik Mattheus van (1909-1966)'

<<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/BWN/lemmata/bwn4/randwij>> [Geraadpleegd op 12-2-2018].

¹⁸ Johannes Jacobus van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd* (Arnhem en Amsterdam, 1949-1954), 5; 381.

¹⁹ The Internet Archive: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 'Loe de Jong overleden' <https://web.archive.org/web/20070802071108/http://www.knaw.nl/cfdata/nieuws/laatstenieuws_detail.cfm?nieuws_id=304> [Geraadpleegd op 12-2-2018].

kende tijdens de oorlog, zoals Blom stelde.²⁰ In overeenstemming met dit raamwerk typeerde De Jong personen, instellingen en groepen als ‘goed’ of ‘fout’. Hierdoor is het middenveld, het ‘grijze’ gebied, onderbelicht gebleven. Die onderbelichting gold ook voor het verzet op regionaal en lokaal niveau, ten gevolge van de nationale invalshoek die De Jong hanteerde.²¹

Vier jaar na Bloms oratie verscheen *‘Herbeleving en herinterpretatie: recente literatuur over Nederland en de Tweede Wereldoorlog’* van historicus Peter Romijn (1955), directeur Onderzoek aan het NIOD en Gewoon Hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam.²² In dit artikel besprak Romijn recent verschenen literatuur, over onder andere het verzet, en ging in op de gebruikte perspectieven. Hierin herkende hij een kentering.²³ Romijn stelde dat het morele perspectief pas gewijzigd kan worden wanneer het streven naar herbeleving weg zou vallen, wat in 1987 leek te zijn begonnen. Dit duidde Romijn onder andere aan de hand van *‘Tussen ons volk en de honger’* uit 1985 van Gerard Trienekens. Deze historicus besprak de voedselvoorziening in Nederland tijdens de oorlog en gebruikte daarvoor statistieken. Er werd dus een analytischere benadering gebruikt.²⁴ De kentering was in 1995 nog steeds gaande, zoals besproken werd door Martijn van Hennik in het artikel *‘De oorlog op herhaling: recente literatuur over de Duitse bezetting van Nederland’*, uit 1996. Er was een verschuiving zichtbaar naar het middenveld, tussen collaboratie en verzet, waarbij aanpassing en accommodatie centraler kwamen te staan.²⁵

De Amerikaanse politicoloog Michael L. Gross (1954) – hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Haifa, Israël – ging in *‘Jewish Rescue in Holland and France during the Second World War: Moral Cognition and Collective Action’*, uit 1994, op zoek naar gedragsbepalende factoren ten aanzien van het verzet en de hulp aan joden in zowel persoonlijke motivaties, als collectieve actie.²⁶ Gross besprak onder andere sociale- en organisatorische infrastructuren die een rol speelden bij de hulp aan joden door niet-joden. Gross ging echter niet in op de exacte opmaak van de infrastructuren. Gesteld werd dat persoonlijke motivaties een onvoldoende verklaring kunnen geven voor de hulp aan joodse mensen. Dergelijke verklaringen worden zichtbaarder in het kader van collectieve actie.²⁷

Ook de Britse historicus Bob Moore - hoogleraar 20^e-eeuwse Europese Geschiedenis aan de Universiteit van Sheffield – bestudeerde factoren die bepaalde gedragingen met betrekking tot het verzet zouden kunnen verklaren.²⁸ In zijn artikel uit 2003, *‘The rescue of Jews from Nazi persecution: A Western European perspective’* besprak Moore de hulp aan joden in Nederland en vergeleek de gegevens met de situatie in Frankrijk en België.²⁹ Hij stelde dat historische analyses naar redders en het redden van joden enigszins schaars zijn. Moore benadrukte de complexiteit bij het toeschrijven van specifieke achterliggende factoren die het gedrag beïnvloedden van niet-joodse mensen die joden hielpen onderduiken. Samenvattend

²⁰ Blom, *Goed en fout*, 11.

²¹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1976).

²² NIOD, ‘Prof. dr. Peter Romijn’, < <https://www.niod.nl/nl/medewerker/peter-romijn> > [Geraadpleegd op 12-2-2018].

²³ Peter Romijn, ‘Herbeleving en herinterpretatie: recente literatuur over Nederland en de tweede wereldoorlog’, *BMGN Low Countries Historical Review* 102:2 (1987), 211-228, alhier 212-213.

²⁴ Ibidem, 220-221.

²⁵ Martijn van Hennik, ‘De oorlog op herhaling: recente literatuur over de Duitse bezetting van Nederland’, *BMGN Low Countries Historical Review* 111:4 (1996), 493-516, alhier 493.

²⁶ Universiteit van Haifa, ‘Michael L. Gross, Ph.D.’ < <https://poli.hevra.haifa.ac.il/~mgross/index.php/about> > [Geraadpleegd op 12-2-2018].

²⁷ Michael L. Gross, ‘Jewish Rescue in Holland and France during the Second World War: Moral Cognition and Collective Action’, *Social Forces* 73:2, 463-496 (1994), alhier 464; 489.

²⁸ Universiteit van Sheffield, ‘Department of History: Professor Bob Moore’ < <https://www.sheffield.ac.uk/history/staff/bob-moore> > [Geraadpleegd op 12-2-2018].

²⁹ Bob Moore, ‘The rescue of Jews from Nazi persecution: A Western European perspective’, *Journal of Genocide Research* 5:2 (2003), 293-308, alhier 293.

speelden persoonlijke relaties, netwerken, religieuze overtuigingen, een afkeer van de Duitsers en morele overtuigingen een rol.³⁰

In 2007 blikt Blom in *'Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?'* terug op zijn oratie en de ontvangst.³¹ Ook besprak Blom de status quo op het gebied van verzetsliteratuur aan de hand van de studie, *'Burgemeesters in oorlogstijd'*, van Romijn, uit 2006. In de context van de politieke situatie tijdens de bezetting, reconstrueerde en analyseerde Romijn de drijfveren en dilemma's die een rol speelden bij het bestuur van de burgemeesters. Hierdoor werd de situatie van toen zo nauwkeurig mogelijk teruggehaald, en kon het gekoppeld worden aan hedendaagse vraagstukken, stelde Blom.³²

In 2016 stelde Ismee Tames (1976) - historica en onderzoekster aan het NIOD – in haar oratie *'Over grenzen. Liminaliteit en de ervaring van verzet'* dat een verschuiving van de benaderingswijze ten aanzien van het verzet nodig is. De complexe werkelijkheid kan hierdoor beter begrepen worden.³³ In het kader van de vraag waarom sommige mensen wél en andere níet in verzet komen tegen onrecht stelde Tames dat de eindoorden van 'goed' en 'fout' losgelaten moeten worden. Tames bepleitte de blik te verschuiven naar mensen die toen leefden, naar bijvoorbeeld hun eigenaardigheden, tegenstrijdigheden en heroïsme. De ervaring van de oorlog en het verzet diende kortom centraal komen te staan. Het begrip liminaliteit kan hierbij toegepast worden.³⁴ Liminaliteit legt de focus op het tussengebied, op grenzen en overgangen, en de transformaties die mensen hieromtrent ondergingen. In plaats van te kijken naar uitersten, zoals legaal of illegaal, dient er gekeken te worden naar hoe mensen een weg vonden in het onbekende tussengebied. Tames stelde dat liminaliteit historici in staat stelt de ervaring van in verzet komen beter leren te begrijpen. Verzet krijgt dus vorm in een situatie van liminaliteit.³⁵

Het NIOD gaf in 2017 gestalte aan het pleidooi van Tames in de vorm van een onderzoeksprogramma omtrent het thema 'verzet', wat in de 'Inleiding' werd aangehaald. Het NIOD tracht het verzet los te wrikken van de politiek-morele oordelen en het 'bijzondere' karakter. Er wordt getracht de kloof tussen toen en nu te overbruggen door in de huid te kruipen van mensen, waarbij onder andere hun ervaringen, verwachtingen, religieuze of politieke overtuigingen, sociale netwerken en handelen in kaart worden gebracht. In licht hiervan lijkt het nuttig in kaart te brengen welke omstandigheden leidden tot verzet en welke rol sociale netwerken daarbij innamen. Immers, het bijzondere karakter dat aan het verzet kleeft blokkeert nieuwe inzichten die van toepassing zouden kunnen zijn op hedendaagse vraagstukken.³⁶

Volgens historica Jan Julia Zurné, docente Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, maakte Hans Schippers met *'De Westerweelgroep en de Palestinapioniers. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog'* voorzichtige ambities richting de doelstelling van het NIOD.³⁷ De Westerweelgroep hielp joden via onderduik en ontsnappingsroutes naar Spanje en Frankrijk te leiden. Schippers besteedde aandacht aan de activiteiten, achtergronden en de individuen van de groep en trok tot slot een aantal conclusies betreffende de motivaties, zoals het feit dat ze linksradicale buitenbeentjes waren. Waar het volgens Zurné nog aan ontbrak was een analytischer benadering.³⁸

³⁰ Moore, *Rescue of Jews*, 294; 299-301.

³¹ Hans Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Leiden, 2007), 'Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?', 156-157.

³² Blom, *Een kwart eeuw later*, 160-162.

³³ NIOD, 'Medewerker. Prof. dr. Ismee Tames' < <https://www.niod.nl/nl/medewerker/ismee-tames> > [Geraadpleegd op 13-2-2018].

³⁴ Ismee Tames, 'Over grenzen. Liminaliteit en de ervaring van verzet' (Amsterdam, 2016), 1-45, alhier 5-6.

³⁵ Ibidem, 6-9; 19.

³⁶ NIOD, *Nieuwe visies*, 1-4.

³⁷ Radboud Universiteit, 'J.J. Zurné (Jan Julia)' < <http://www.ru.nl/english/people/zurne-j/> > [Geraadpleegd op 12-2-2018].

³⁸ Jan Julia Zurné, 'Hans Schippers, De Westerweelgroep en de Palestinapioniers. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog', *BMGN - Low Countries Historical Review* 131(1) (2016), 1-3.

Geschiedschrijving over het verzet in Twente tijdens de Tweede Wereldoorlog

Naast reeds behandelde verzetsliteratuur is er over het verzet op lokaal en regionaal niveau veel verschenen. In 1965 verscheen de eerste uitgave van *'Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945'* van historicus, schrijver en dichter Jacques Presser (1899 – 1970).³⁹ Het verzet op lokaal niveau is in dit werk slechts een van de deelonderwerpen; de Jodenvervolging in Nederland staat centraal. Presser schetste een beeld van daders en slachtoffers, waarmee hij aansloot bij het gehanteerde perspectief van auteurs uit diezelfde periode. Er werd bijvoorbeeld beschreven dat Duitsers de moordenaars zijn en joden de vermoorden.⁴⁰ In het gedeelte over Enschede constateerde Presser: “Er zijn weinig Joodse gemeenten in den lande, die zo goed uit de oorlog zijn tevoorschijn gekomen, met ongeveer 500 overlevenden.” Presser ging kort in op mogelijke verklaringen voor dit verschijnsel en besprak daarbij de Joodse Raad en de predikant Overduin en zijn organisatie. Op basis van één bron, een lid van de gemeente, constateerde Presser dat de Joodse Raad het onderduiken gepropageerd heeft. Overduin stond aan het hoofd van een organisatie die voor adressen zorgde.⁴¹

In *'De joodse gemeenschap te Enschede 1930-1945'* uit 1984 besprak L.F. van Zuylen de joodse gemeenschap in Enschede, en besteedde daarbij aandacht aan de Duitse bezetting en het verzet dat daarbij geboden werd. Hoofdzakelijk komen bij dit gedeelte de Joodse Raad en groep Overduin aan de orde. Van Zuylen behandelde die aan de hand van gesprekken met mensen die de oorlog mee hadden gemaakt of er dichtbij genoeg stonden om licht te werpen op de geschiedenis.⁴² Hoewel het hoofdstuk over de oorlog grotendeels opgesteld is aan de hand van gesprekken, komt het dagelijks leven niet in beeld. Het verzet en de geredde joden staan centraal, waardoor geconstateerd kan worden dat dit onderwerp benaderd is vanuit het morele perspectief.

Ook Hilbrink wijdde zich aan groep Overduin.⁴³ In *'De illegalen. Illegaliteit in Twente & het aangrenzende Salland 1940-1945'*, uit 1989, werden verschillende verzetsorganisaties in Twente behandeld. Hilbrink ging in op de verhoudingen tussen de organisaties.⁴⁴ In *'de Ondergrondse. Illegaliteit in Overijssel 1940 – 1945'*, uit 1995, maakte Hilbrink gebruik van 'oral history'. Hiermee werd getracht een beeld te schetsen van onder meer de praktijk van de Jodenhulp.⁴⁵ Hilbrink wenste met dit werk het beeld van de illegaliteit bij te stellen dat De Jong schiep met zijn centralistische invalshoek.⁴⁶ Hilbrink wakte de suggestie dat hij met deze studie de twee niveaus - landelijk en lokaal - wilde verbinden met elkaar.

In *'Leendert Overduin. Het levensverhaal van een pastor Pimpernel 1900-1976'*, uit 2000, werden de predikant en zijn medewerkers aan de hand van gesprekken, interviews en literatuur in kaart gebracht. Bekkenkamp besprak onder andere wat Overduin dreef en hoe groep Overduin tot stand is gekomen.⁴⁷ Het ontbreekt in dit werk aan verwijzingen en bronvermeldingen, en daarmee aan een wetenschappelijke benadering. Zodoende kan hier nog invulling aan worden gegeven.

³⁹ Huygens ING, 'Presser, Jacob (1899 – 1970)' < <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/presser> > [Geraadpleegd op 13-2-2018].

⁴⁰ Jacques Presser, *'Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945'* (Den Haag, 1965), 3.

⁴¹ Ibidem, 406-407.

⁴² L.F. van Zuylen, *'De joodse gemeenschap te Enschede 1930-1945'* (Oldenzaal, 1983), 56-61; 71.

⁴³ Ibidem, 87; 109- 114.

⁴⁴ Hilbrink, *De illegalen*, 60.

⁴⁵ Coen Hilbrink, *de Ondergrondse. Illegaliteit in Overijssel 1940 – 1945* (Den Haag, 1998), 13; 69.

⁴⁶ Ibidem, 13-15.

⁴⁷ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 7-8.

Dit kan niet gesteld worden over de in 2003 verschenen studie *'De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog'*. Marjolein J. Schenkel (1974) behandelde op een analytische en vergelijkende wijze de Jodenvervolging in Enschede en Hengelo. De historica en medewerker bij het NIOD ging daarbij in op de activiteiten en gebeurtenissen omtrent groep Overduin en andere verzetsorganisaties, zoals de Enschedese Joodse Raad.⁴⁸ Ze maakte veelvuldig gebruik van netgenoemde regionale studies.

⁴⁸ NIOD, 'Medewerker. Drs. Marjolein Schenkel' <<https://www.niod.nl/nl/medewerker/marjolein-schenkel>> [Geraadpleegd op 12-2-2018]; Schenkel, *'Twentse paradox'*, 7; 85-86.

Methoden en deelvragen

Aanpak

De centrale vraag in dit bachelorwerkstuk is welke rol sociale netwerken speelden bij het ontstaan en functioneren van groep Overduin. Teneinde hier op een adequate manier antwoord op te kunnen geven, is de vraag opgedeeld in drie deelvragen. Deze zullen in de loop van dit hoofdstuk geformuleerd worden.

Om de rol van netwerken boven tafel te krijgen zal deze rol benaderd worden aan de hand van een sociaalnetwerkanalyse, wat voornamelijk gebruikt wordt in de sociale wetenschappen, en toepassingen kent in de antropologie en de geschiedenis.⁴⁹ In *'Analyzing Social Networks'* behandelen Stephen Borgatti, hoogleraar economie aan de Universiteit van Kentucky, Martin Everett, onderzoeker wiskundige -en analytische sociologie aan de Universiteit van Manchester en Jeffrey C. Johnson, hoogleraar antropologie aan de universiteit van Florida, de methodologie, de onderzoeksopzet, de datacollectie en de data-analyse van dit concept.⁵⁰ Dit werk dient als een handleiding ter gebruik en begrip van sociale netwerken. Hoewel het geen bundeling is van wetenschappelijke studies over sociale netwerken, worden er wel studies aangehaald en gebruikt ter illustratie van bepaalde onderwerpen. Daarnaast worden er voorbeelden gebruikt uit verschillende velden, zoals sociologie, gezondheidszorg en management.⁵¹

Netwerkanalyse gaat uit van uiteenlopende soorten actoren. Het kunnen individuen of collectiviteiten zijn, zoals: personen, dieren, steden of bedrijven. De actoren beschikken over eigenschappen waarmee ze onderscheiden en gecategoriseerd kunnen worden. Ze kunnen bijvoorbeeld "vrouw" zijn of "bakker" van beroep zijn. Tabel 1 geeft een indeling van relaties weer.⁵²

Relational states								
Similarities			Relational roles		Relational cognition		Relational events	
Location	Participation	Attribute	Kinship	Other role	Affective	Perceptual	Interactions	Flows
Same spatial and temporal space	Same clubs, same events	Same gender, same attitude	Mother of, sibling of	Friend of, boss of, student of, competitor	Likes, hates	Knows, knows of, sees as happy	Sold to, talked to, helped, fought with	Information, beliefs, money

Tabel 1 Taxonomie van type relaties

⁴⁹ Stephen P. Borgatti, Martin G. Everett en Jeffrey C. Johnson, *Analyzing Social Networks* (Londen, 2013), 6-7.

⁵⁰ Ibidem, 6; Gatton College of Business and Economics, 'Faculty Profile. Steve Borgatti Ph.D.' <<http://gatton.uky.edu/faculty-research/faculty/borgatti-stephen>> [Geraadpleegd op 14-2-2018]; Universiteit van Manchester, 'Prof Martin Everett' <[https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/researchers/martin-everett\(7d5d85bf-bdc2-4474-80ac-abf999cf32b9\)/projects.html?period=running](https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/researchers/martin-everett(7d5d85bf-bdc2-4474-80ac-abf999cf32b9)/projects.html?period=running)> [Geraadpleegd op 14-2-2018]; Universiteit van Florida, 'Jeffrey C. Johnson, Ph.D.' <<https://anthro.ufl.edu/johnson/>> [Geraadpleegd op 14-2-2018].

⁵¹ Borgatti, *Analyzing Social Networks*, 6-7.

⁵² Ibidem, 10-13.

De 'Relational states' in Tabel 1 verwijzen naar voortdurende aanhoudende relaties tussen actoren. Zolang deze bestaan doen ze dat continue. Deze groep is opgedeeld in:

- 'Similarities': gelijkenissen tussen actoren die niet onder sociale relaties zijn te rekenen, zoals nabijheid en geslacht;
- 'Relational roles': de meest permanente sociale relaties, zoals familiebanden en vriendschappen;
- 'Relational cognition': sociale relaties die gebaseerd zijn op wie elkaar kent en welke gevoelens en gedachtes actoren over elkaar hebben.

De 'Relational events' zijn gebeurtenissen tussen actoren en zijn onderverdeeld in:

- 'Interactions': interacties tussen actoren. Deze zorgen voor het ontstaan van 'flows';
- 'Flows': dit zijn de uitkomsten van 'interactions'. Het kunnen enerzijds abstracte zaken zijn, zoals informatie of normen, die worden doorgegeven van actor op actor, en anderzijds fysieke zaken, zoals geld.⁵³

Het in kaart brengen van de actoren en relaties werpt de vraag op waar de grenzen liggen. Om dit af te bakenen moet de vraag beantwoord worden of er een feitelijke sociologische groep onderzocht wordt. De realistische school van netwerkonderzoekszetten beperkt zich tot het bestuderen van groepen. De nominalistische school bestudeert netwerken die niet als groep gedefinieerd kunnen worden. Bij onderzoek dat binnen deze school valt worden de grenzen in de onderzoeksvraag geformuleerd. Groepen zijn sociologisch aan te duiden. Ze worden erkend door de betreffende leden en ze hebben grenzen. Onderdeel van groepen is het onderscheid tussen leden en niet-leden, ook als de grenzen onduidelijk en betwist zijn.⁵⁴

Voor 'groep' Overduin is een combinatie nodig van beide scholen. Het gebruik van het begrip 'groep' in naoorlogse literatuur biedt de mogelijkheid om betrokken individuen en hun relaties in kaart te brengen aan de hand van bronnen en literatuur. Dit leidt tot de eerste deelvraag: *Welke personen waren betrokken bij het ontstaan en het functioneren van groep Overduin?*

Om de grenzen te bepalen zal er gebruik gemaakt worden van een 'snowball sample'. Normaliter wordt deze methode toegepast met behulp van respondenten in een onderzoek, waarbij bevestigde respondenten nieuwe potentiële respondenten aanwijzen. Op deze wijze groeit de steekproefgroep geleidelijk.⁵⁵ In dit onderzoek worden de gevonden actoren nader onder de loep gelegd om relaties met andere actoren te vinden die op een bepaalde manier betrokken zijn met de jodenverzorging in Enschede. Verwacht wordt dat dit een zo compleet mogelijk beeld oplevert van de 'groep' van Overduin. Aansluitend op de resultaten kan er bepaald worden in hoeverre er daadwerkelijk sprake was van een groep of van bijvoorbeeld een verzameling van losstaande netwerken.

De uit het materiaal verkregen actoren, eigenschappen en relaties zullen geïnventariseerd worden. Het programma UCINET, wat in *Analyzing Social Networks* aangeraden wordt, zal gebruikt worden om de data in te laden. Met dit programma kan netwerkanalyse uitgevoerd worden. De data wordt vervolgens gevisualiseerd om informatie effectiever te kunnen communiceren. Voor de visualisatie wordt het programma NetDraw gebruikt.⁵⁶ Allereerst dient er stil gestaan te worden bij de lay-out, aangezien dit de structuur en de groeperingen binnen een netwerk zichtbaar maakt. Een methode om dit te bewerkstelligen is 'attribute-based scatter plots', waarbij *nodes* gepositioneerd worden op basis van hun eigenschappen.⁵⁷ Om

⁵³ Borgatti, *Analyzing Social Networks*, 11-13.

⁵⁴ Ibidem, 46-48.

⁵⁵ Ibidem, 48-49.

⁵⁶ Ibidem, 81-83; Borgatti, S.P., M.G Everett, L.C. Freeman. 'Ucinet 6 for Windows: Software for Social Network Analysis. Harvard: Analytic Technologies' (2002); Borgatti, S.P., 'NetDraw: Graph Visualization Software. Harvard: Analytic Technologies' (2002).

⁵⁷ Borgatti, *Analyzing Social Networks*, 129 – 130.

de verschillende actoren en relaties te onderscheiden krijgen deze visuele karakteristieken toegewezen, in de vorm van onder andere kleuren, vormen en maten.⁵⁸ In navolging van de eerste deelvraag, waarbij betrokkenen in kaart gebracht worden, zal de tweede deelvraag gericht zijn op de gevisualiseerde groei van de groep: *Welke actoren, eigenschappen en relaties speelden een rol bij de groei van groep Overduin?* De figuren zullen in het komende hoofdstuk aan bod komen en zijn aangeduid als ‘T’, wat staat voor tijd.

Er zal vervolgens getracht worden een zo’n compleet mogelijk beeld van het netwerk weer te geven door de contacten en interacties tussen individuen, met betrekking tot de verzorging van joden, in kaart te brengen. Aan de hand van het gevisualiseerde netwerk zal de ‘degree centrality’ berekend worden met behulp van het programma NetDraw. Hiermee wordt gemeten welke actoren de meeste relaties bezitten, waardoor zichtbaar wordt welke individuen centraler staan in het netwerk.⁵⁹ Het hieruit voortkomende netwerk geeft een compleet beeld van de netwerken omtrent de jodenverzorging in Enschede, aangezien een relatie gebaseerd op contact en interactie breed van aard is. Alle gevisualiseerde relaties zijn informatie-en materiële stromen die verzetsactiviteiten bevorderden. De derde deelvraag luidt als volgt: *Welke actoren, eigenschappen en relaties komen naar voren bij het complete gevisualiseerde netwerk?*

Bronnen

Onderzoek naar sociale netwerken bij een historische casestudy, waarvan data voornamelijk afkomstig is uit archief – en literatuurmateriaal, vereisen een retrospectief ontwerp. Met historische data kan bijvoorbeeld gespeculeerd worden hoe een uitkomst, die al bekend is tot stand is gekomen. Bij het gebruik van dit ontwerp is het noodzakelijk dat data uit archieven informatie bevat over sociale relaties tussen actoren. Data kunnen bijvoorbeeld afgeleid worden uit narratieve bronnen, zoals brieven en interviews. Hierbij moet gelet worden op de betrouwbaarheid en geldigheid van het materiaal.⁶⁰ In het geval van de groep Overduin bestaat de kans dat niet alle actoren, relaties en verhoudingen te achterhalen zijn, aangezien het verzet in het geheim plaatsvond en Overduin en vele van zijn metgezellen na de oorlog relatief weinig hebben losgelaten over hun handelingen en de gebeurtenissen daaromtrent. Met dit gegeven moet dan ook rekening gehouden worden bij het trekken van conclusies.

Er zijn twee archieven met gegevens omtrent Overduin die geraadpleegd zullen worden. Het Stadsarchief Enschede beschikt over ‘archief 86: 2.15.2.34: Overduin, L’. Dit bevat zes mappen met (kopieën van) brieven, foto’s, knipsels, interviews, persoonlijke papieren en aantekeningen betreffende het leven en overlijden van de predikant, aangeduid met beschrijvingsnummers 216 tot en 221.⁶¹

Ook het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800 – heden) (HDC), onderdeel van de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Vrije Universiteit en van de Universiteitsbibliotheek, bevat archiefmateriaal inzake Overduin. Het HDC beschikt onder andere over stukken betreffende de familie Overduin, het verzetswerk van Leendert en Corrie, en het leven, arbeid en overlijden van de predikant. Daarnaast bevat het stukken die het onderzoeksarchief van Bekkenkamp behelzen, en die eveneens onder andere, het leven, het verzet en interviews omtrent Overduin bevatten. Van de negenendertig inventarissen worden er twaalf onderzocht, namelijk inventaris: 1, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 33, 34, 35, 38 en 39. Aangezien deze inventarissen informatie bevatten over het leven en het verzetswerk van Overduin en zijn medewerkers. De overige inventarissen zijn gericht op het naoorlogse leven van Overduin,

⁵⁸ Borgatti, *Analyzing Social Networks*, 135-136; 140-141

⁵⁹ Ibidem, 198-200.

⁶⁰ Ibidem, 37-41; 74-76.

⁶¹ Enschede.nl, ‘Stadsarchief Enschede’ <

http://enschedepubliek.hosting.deventit.net/resultaten.php?nav_id=1-0> [Geraadpleegd op 1-12- ‘17].

Overduin's bezoek aan Israël, de affaire Lasonder-Bauer (Overduin's hulp aan NSB'ers), preken, plakboeken en fotoalbums, en worden als niet-relevant beschouwd.⁶²

Opgemerkt moet worden dat de bronnen van oorsprong zijn samengesteld vanuit bepaalde doelen van de vervaardiger. Dit roept vragen op over de betrouwbaarheid van de bronnen. Ten eerste zijn de interviews een aantal decennia na de oorlog afgenomen door H.F. Zwartz, historicus Bert Jan Flim en Bekkenkamp. Zwartz interviewde in 1998 mensen die de oorlog in Enschede hebben meegemaakt en Overduin ofwel persoonlijk hebben gekend, ofwel destijds van hem hadden gehoord. Waarschijnlijk verrichtte Zwartz dit werk in dienst van Bekkenkamp, aangezien nagenoeg alle personen ter sprake worden gebracht in de biografie van Bekkenkamp. Bovendien wordt Zwartz door Bekkenkamp benoemd als lid van het Comité Herdenking Verzetsgroep Ds Overduin in de biografie. Dit comité heeft het ontstaan van de biografie mede mogelijk gemaakt.⁶³ Daarnaast heeft Bekkenkamp gebruik gemaakt van de interviews van Flim, zoals in de collectie te zien is.⁶⁴ Onduidelijk is of de interviews van Flim direct bestemd zijn geweest voor Bekkenkamp's biografie. Bekkenkamp heeft daarnaast persoonlijk mensen geïnterviewd, nadat zijn biografie in 2000 uitkwam.⁶⁵

Aangezien de interviews gericht waren op het in kaart brengen van het leven, het verzetswerk en de persoonlijkheid van Overduin, maakt het dat deze bronnen bruikbaar zijn voor dit onderzoek. Hierbij dient de kanttekening geplaatst te worden dat de informatie afkomstig is uit ruim vijftig jaar oude herinneringen van mensen die op leeftijd waren. Met de mate van betrouwbaarheid als gevolg hiervan dient dus rekening gehouden te worden.

Bij het gebruik van de brieven dient stil gestaan te worden bij de schrijver, de geadresseerde en het beoogde doel van de betreffende brief. Hierdoor kan er een afweging worden gemaakt over de bruikbaarheid en toepasbaarheid van de hieruit afkomstige informatie. Brieven die bijvoorbeeld tijdens de oorlog zijn geschreven moesten naar verwachting voldoen aan Duitse eisen en voorschriften. Naoorlogse brieven die bijvoorbeeld iets zeggen over Overduin en/of zijn organisatie zijn geschreven met een bepaald doel voor ogen. Mogelijke relevante informatie moet, kortom, afgewogen worden tegen de achtergrond van herkomst en context.

Naast deze bronnen wordt een aantal studies gebruikt, waarvan een aantal in de SQ aan bod kwamen. Van Zuylen besprak in een van zijn hoofdstukken de situatie van Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarbij ingegaan wordt op het Enschedese verzet aan de hand van gesprekken met mensen. Bij het gebruik van deze bronnen merkte van Zuylen op dat er getwijfeld kan worden aan de betrouwbaarheid van de geëmotioneerde herinneringen. Echter, de gesprekken waren noodzakelijk voor zijn studie, aangezien de schriftelijke bronnen te weinig vertelden over het dagelijks leven van de joden in Enschede.⁶⁶ Opmerkelijk is dat van Zuylen refereerde naar zijn gesprekspartners als 'informanten'; hun namen worden niet benoemd.

Bekkenkamp kwam eerder ten sprake in relatie tot de bronnen. Vermoedelijk is veel informatie in zijn biografie verworven uit interviews. Het werk bevat geen verwijzingen en kan daarom niet gerekend worden tot een wetenschappelijk relaas. In terugkoppeling naar Van Zuylen moet de opmerking geplaatst worden dat Bekkenkamp stelde dat één van Van Zuylen's informanten Friso van Hoorn is geweest. Deze informant wordt nader besproken in het volgende hoofdstuk. In de biografie werd beschreven dat Van Hoorn geen enkele geestelijke affiniteit had met Overduin, hij begreep hem niet.⁶⁷ Ook Hilbrink en Bornebroek

⁶² VU HDC (samensteller: Bert Kraan), 'Plaatsingslijst van stukken betreffende Leendert Overduin (...)', collectienummer: 023 (2017), 1-8.

⁶³ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 4.

⁶⁴ VU HDC (samensteller: Bert Kraan), 'Plaatsingslijst', 6.

⁶⁵ *Ibidem*, 4-6.

⁶⁶ Van Zuylen, *joodse gemeenschap Enschede*, 8.

⁶⁷ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 160-161.

baseerden deels hun beschrijving over groep Overduin op gesprekken met Van Hoorn. Politie-inspecteur Wim Sanders en Sara Voogd zijn ook gesprekspartners geweest. Schenkel maakte voornamelijk gebruik van deze netgenoemde werken en heeft daarnaast onder andere gesprekken gevoerd met Cecile Kanteman, een secretaresse van de Joodse Raad, en J.H. Sanders, een nakomeling van Gerard Sanders.⁶⁸ Deze personen zullen ook in de volgende hoofdstukken nader aan de orde komen. Met het gebruik van herinneringen is wederom voorzichtigheid geboden met oog op betrouwbaarheid.

Tot slot kan het werk van Geert Hovingh inzichten opleveren, aangezien deze predikant en historicus een overzicht geeft van predikanten die joden hielpen tijdens de Tweede Wereldoorlog, en hoe deze predikanten tot elkaar in verhouding stonden. Het werk dient in feite ook als overzicht voor studies die gericht zijn op predikanten in het verzet.⁶⁹

⁶⁸ Schenkel, *Twentse Paradox*, 11.

⁶⁹ G.C. Hovingh, *Overzicht van predikanten die joden hielpen* (2015).

Overduin

Dit hoofdstuk behandelt de eerste deelvraag aan de hand van de besproken literatuur en bronnen: *Welke personen waren betrokken bij het ontstaan en het functioneren van groep Overduin?* Aan de hand van de beantwoording zal de groei van de groep geleidelijk zichtbaar worden. Deze groei wordt vervolgens in meerdere onderdelen gevisualiseerd. Dit hoofdstuk is naar die onderdelen ingedeeld. De tweede deelvraag wordt hierdoor geleidelijk beantwoord: *Welke actoren, eigenschappen en relaties speelden een rol bij de groei van groep Overduin?*

Familie en burenen

Uit de gesprekken die van Zuylen gevoerd heeft met betrokkenen van de oorlog is gebleken dat velen van hen Overduin beschreven als een idealistisch en dromerige figuur. Een van hen verklaarde dat: “(...)en zijn zusters, en die waren veel praktischer, hij was helemaal niet praktisch – als hij geen mensen bij zich had die met beide benen op de grond stonden, dan waren er lang niet zoveel joden ondergedoken geweest.”. Ondanks dat werd hij ook geduid als de centrale figuur binnen de organisatie die enkel oog had voor de onderduik van joden. Overigens verklaarden velen dat er geen sprake was van een echte organisatie.⁷⁰ Van Zuylen gaat niet in op het aantal mensen die dat verklaarden, wie het waren en hoe deze verzameling van mensen betiteld zou moeten worden. Bekkenkamp stelde daarnaast dat het bovenstaande citaat afkomstig is van Van Hoorn, die Overduin op persoonlijk vlak niet begrepen zou hebben. De predikant had weliswaar een bevindelijk idee van ‘de wereld’, maar hij was doelgericht en een doorzetter. Zijn zusters waren toegewijd aan hun broer en bewonderden hem. Het bovenstaande citaat over Overduin klopte dan ook niet volgens Bekkenkamp.⁷¹

Na september 1941 opende de predikant zijn deuren voor joden die om onderdak vroegen, met steun van zijn vader Jacobus Overduin en zijn zuster Maartje Overduin. De burenen van Overduin waren vanaf het begin betrokken bij het onderduiken, stelde Bekkenkamp in zijn biografie, die dit waarschijnlijk baseerde op een interview uit 1998 van Zwartz met mevrouw Stamkot-Althuis, dochter van het gezin.⁷² Volgens Althuis kwam de samenwerking tot stand dankzij goed contact met de predikant. De familie Althuis waren lidmaten van de gemeente van Overduin. Er bestond bovendien een samenwerking met Janny ten Brink, een andere buurvrouw en tevens lidmaat van Overduin. Ook was ze werkzaam op de gemeente. Zij had veel joden in huis opgenomen en was bevriend met Maartje Overduin.⁷³ Maartje Overduin hield zich voornamelijk bezig met het afhalen en distribueren van bonnen en geld. Daarnaast leerde ze Piet Bosboom, een verzetsstrijder uit Zaandam, het vak en onderhield contact met hem, zoals blijkt uit het overzicht van Hovingh en Bekkenkamps werk.⁷⁴

In een gesprek uit 2001 van Bekkenkamp met Mini Voogd stelde zij dat de banketbakker Gerrit Voogd - vader van Mini - zonder bemiddeling met de Joodse Raad of Overduin eveneens was begonnen met het helpen van joodse mensen. Voogd kwam met joodse kooplieden in contact op de Enschedese markt, waar hij producten verkocht. De razzia van medio september 1941 zou het keerpunt geweest zijn waarop de bakker

⁷⁰ Van Zuylen, *joodse gemeenschap Enschede*, 62.

⁷¹ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 161-162.

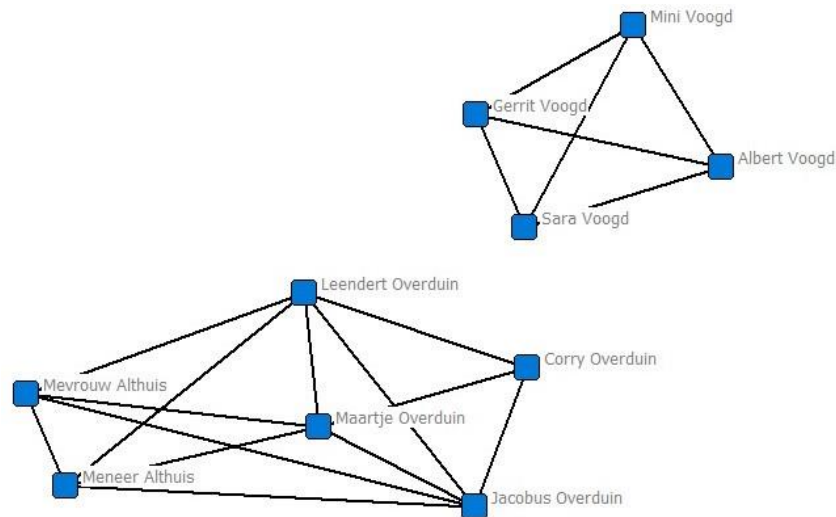
⁷² Ibidem, 65-66.

⁷³ H.F. Zwartz, *Gesprek met mevrouw Stamkot-Althuis* (1998), Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 ‘Overduin, L’: inventarisnummer: 220.

⁷⁴ Hovingh, *Overzicht predikanten*, 242; Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 85; Bornebroek, *Illegaliteit in Twente*, 38.

met zijn dochters, Mini en Sara, overlegde: “Doen we mee of blijven we aan de kant staan?”. Ze deden mee.⁷⁵ Bornebroek stelde echter, aan de hand van een gesprek met Sara Voogd, dat Gerrit Voogd eind 1940 begon met de hulp aan joden. Na de razzia werd het te gevaarlijk en was een betere organisatie en samenwerking noodzakelijk.⁷⁶ Aangenomen wordt dat de opvatting van Sara Voogd nauwkeuriger is, aangezien zij vermoedelijk meer betrokken was met de organisatie dan Mini Voogd. Mini wordt nagenoeg niet vermeld in het materiaal, in tegenstelling tot Sara. Bovendien sprak Bornebroek in 1983 met Sara Voogd; de herinneringen lagen toen verser in het geheugen dan in 2001. In 1941 kwam Overduin via joodse contacten terecht bij Voogd. Mini Voogd constateerde dat haar vader vanaf toen lid was van de organisatie van Overduin, maar dat het destijds niet zo heette. Ze was van mening dat Albert Voogd, neef van Gerrit Voogd, niet mag ontbreken als medewerker van Overduin. Hij reed eens in een ambulance om een lijk van een joodse man te vervoeren.⁷⁷ Bekkenkamp heeft dit detail niet verwerkt in de tweede druk van zijn boek.

De gezinsleden van de familie Althuis waren lidmaten van Overduins gemeente. Ook waren zij burens van elkaar, zoals weergegeven is in T1.⁷⁸ Zij brachten allen joden onder. De familie Voogd heeft zich tevens al vroeg ingezet voor de joden, waarbij mogelijk het beroep van Gerrit Voogd een rol heeft gespeeld; hij kende via de Enschedese markt veel joodse kooplui.

T1: Relaties: “Familie”, “Lidmaten” en “Buren”

Joodse contacten

Schenkel besprak in haar werk *Hengelo en Enschede in de jaren dertig* te maken kregen met een stroom van joodse vluchtelingen uit Duitsland, waarvan een aantal zich in Enschede vestigden. De taken van de opvang werden uitgevoerd door de plaatselijke afdeling van het Comité Duitse Vluchtelingen, onder leiding van Sigmund Menko. Samen met Isidoor van Dam en Gerard Sanders vormden zij het dagelijks bestuur. De vluchtelingenopvang werd in 1938 in Nederland beperkt door de staat. Toch slaagde het comité erin veel geld, omscholing en arbeidsplaatsen in de textiel fabrieken te regelen; ze waren invloedrijk. Later vormden zij de Joodse Raad.⁷⁹

⁷⁵ Bekkenkamp, *Gesprek met Mini Voogd* (2001), Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 ‘Overduin, L’, inventarisnummer: 216.

⁷⁶ Bornebroek, *De Illegaliteit in Twente*, 38.

⁷⁷ Bekkenkamp, *Gesprek met Mini Voogd* (2001), Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 ‘Overduin, L’, inventarisnummer: 216.

⁷⁸ Borgatti, S.P., ‘NetDraw: Graph Visualization Software. Harvard: Analytic Technologies’ (2002).

⁷⁹ Schenkel, *Twentse Paradox*, 54.

Van Zuylen heeft gesprekken gevoerd met een oud-medewerkster van Menko, en zij heeft zijn werk als voorzitter van dichtbij gevolgd. Aangenomen kan worden dat deze medewerkster Cecile Kanteman heette, die secretaresse was van de Joodse Raad. Schenkel voerde in 2003 gesprekken met haar ten behoeve van haar studie.⁸⁰ Van Zuylen besprak dat Van Dam de penningmeester was en Sanders de meest actieve persoon. Daarnaast wordt Aäron de Vries genoemd, de voorganger van de joodse gemeente. De Vries en Sanders onderhielden contacten met niet-joodse organisaties.⁸¹ Onduidelijk is wie De Vries precies is. Kanteman vatte het als volgt samen: “(...)Meneer Sieg, die heeft de fondsen georganiseerd, geld van dacht ik de niet-joodse fabrikanten(...) Gerard Sanders kende eigenlijk de hele joodse gemeente(...) dus Gerard Sanders leverde de joden, dominee Overduin leverde de adressen en meneer Sieg zorgde voor de money, voorzover al die mensen daar zelf niet voor konden zorgen, wat inderdaad op dat moment voorkwam(...)”.⁸² Volgens Kanteman, zo beschreef Schenkel, was het bijzondere aan de samenwerking van Menko, van Dam, Sanders en haarzelf dat niemand vroeg wat de ander deed. Wat voor hen onbekend was, kon namelijk ook niet verteld worden bij een arrestatie. Overduin is nooit in de synagoge geweest en hij heeft Menko nooit ontmoet; alle contacten verliepen via Sanders. Dit bleek uit een gesprek van Schenkel met Swartz. Menko en van Dam hebben bovendien mensen nooit direct aangeraden om onder te duiken. Ze raadden joden altijd aan zich te melden bij de Duitsers, wat tot verbazing en teleurstelling leidde bij deze joden. Menko en van Dam stuurden vervolgens Sanders naar de joden, die de mogelijkheden, ‘buiten de Joodse Raad om’, met ze besprak.⁸³

Van Zuylen ging ook in op het proces van het onderduiken van joden. Zodra de Joodse Raad wist wie zich bij de Duitsers moest melden, werd dit doorgegeven aan groep Overduin. Voordat de Duitsers, of hun Nederlandse handlangers, de betrokken persoon kwamen halen, was er vaak al een voorlopig onderduikadres geregeld. Er wordt besproken dat deze werkwijze zo onbekend is dat ondergedoken joden bij het vertellen van hun onderduikervaringen vaak enkel Groep Overduin noemden; de rol van de Joodse Raad bleef nagenoeg onbekend. Contacten en relaties bleven dus geheim, maar bestonden wel. Een politie-inspecteur, Wim Sanders, speelde bijvoorbeeld een aantal berichten door naar de Joodse Raad, met waarschuwingen dat bepaalde joodse families moesten vluchten.⁸⁴ Het beeld van de onbekendheid van de Joodse Raad onder geredde joden wijkt enigszins af van het beeld dat Schenkel schetste, waarbij Sanders de onderduikbehoevende joden juist te hulp schoot. In het laatste geval zou de Joodse Raad bekend zijn onder geredde joden. Aangezien de Joodse Raad in het geheim opereerde is het niet verwonderlijk dat het complete beeld niet duidelijk naar voren komt.

Het contact tussen de Joodse Raad en Overduin ontstond nadat Overduin bekend werd onder de Enschedese joden na de razzia, waarna Sanders contact legde met Overduin. De samenwerking die hierop volgde wordt bevestigd door Bekkenkamp, Schenkel en Hilbrink⁸⁵ Overduin kwam bij Sanders thuis om organisatorische kwesties te bespreken, zo bleek uit een gesprek van Schenkel met J.H. Sanders, een nakomeling van Gerard Sanders. Het hoofdkwartier van de Joodse Raad - de synagoge - kon, gezien het gevaar, hiervoor niet gebruikt worden.⁸⁶ Na de totstandkoming van de samenwerking groeide het aantal joden dat om hulp vroeg. Als gevolg daarvan is Overduin adressen afgegaan op zoek naar onderdak voor hen. Velen vonden het onderbrengen van joden te gevaarlijk, anderen zagen de noodzaak er niet van in en sommigen vonden het geen probleem als joden naar een werkkamp zouden gaan. Toch is hierdoor de groep geleidelijk gegroeid, aangezien sommigen zich bereidwillig opstelden bij het herhaaldelijk opvangen van joden.⁸⁷ Met

⁸⁰ Schenkel, *Twentse Paradox*, 92.

⁸¹ Van Zuylen, *joodse gemeenschap Enschede*, 58.

⁸² Ibidem, 58.

⁸³ Schenkel, *Twentse Paradox*, 92-93.

⁸⁴ Ibidem, 59-60.

⁸⁵ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 66-67 Schenkel, *Twentse Paradox*, 86; Hilbrink, *de Illegalen*, 110.

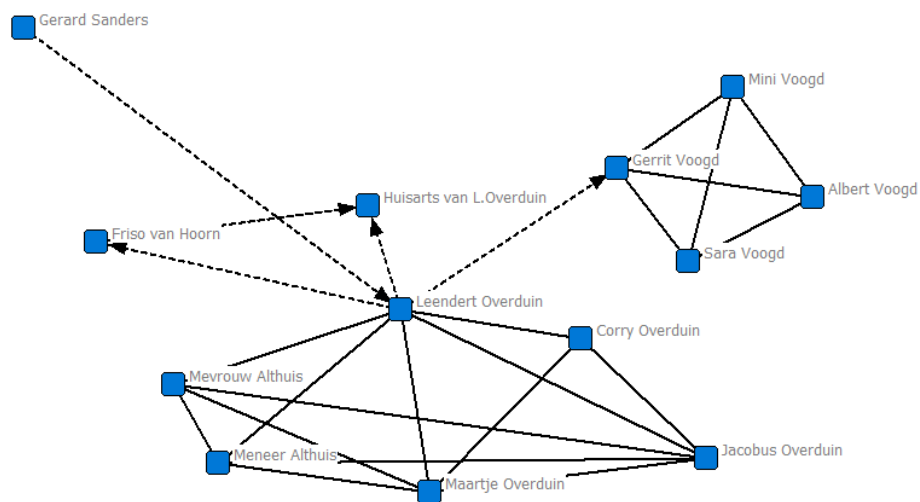
⁸⁶ Schenkel, *Twentse Paradox*, 86.

⁸⁷ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 66-67.

de groei was Overduin genoodzaakt hulp te zoeken, waarop contacten ontstonden met onder andere Van Hoorn. De samenwerking met de Joodse Raad kan als aanzet gezien worden voor de groei van de jodenverzorging in Enschede en omstreken.

Onder zijn schuilnaam Jan Willem was Friso van Hoorn een van de eerste medewerkers van Overduin, vanaf 1942. Volgens Bekkenkamp stond Overduin plotseling op zijn stoep toen hij op zoek was naar onderduikadressen.⁸⁸ Wellicht vond Bekkenkamp het niet noodzakelijk hier meer aandacht aan te besteden. Hilbrink stelde namelijk, op basis van persoonlijke gesprekken met Van Hoorn, dat Overduin doelbewust zocht naar mensen die wilden helpen. Er was een groeiende vraag naar hulp onder joden, hetgeen leidde tot contact met Van Hoorn via Overduins huisarts. Van Hoorn werd als gemeenteambtenaar bekend in joodse kringen, doordat hij joden waarschuwde die nagetrokken werden door de politie bij de afdeling Bevolking van het gemeentehuis.⁸⁹

T2 geeft de situatie van na de razzia weer. Relaties die ontstonden naar aanleiding van joodse contacten zijn gestippeld. De pijlen indiceren de richting van het initiële gemaakte contact.⁹⁰

T2: Relaties: T1 + "Contact via joden"

Ambtenaren en vervalsers

Van Hoorn hield zich zowel bezig met uitvoerende taken, zoals het vervoer en de verzorging van joden, als met het onderhouden van contacten met andere illegale groeperingen, zoals de Centrale Inlichtingendienst (CID), de Knokploegen (KP) en de landelijke onderduikorganisatie (LO).⁹¹ Bornebroek beschreef, aan de hand van Van Hoorns verklaringen, dat Van Hoorn regelmatig vergaderingen van de LO bijwoonde en, namens groep Overduin, bonkaarten kreeg van deze organisatie. Ook heeft Van Hoorn Jan Reuvekamp ingeschakeld voor de LO en groep Overduin. Deze graficus was een overtuigd antifascist en ging zonder twijfel aan het werk in onopvallende huurkamertjes in Enschede. Reuvekamp had vele contacten, onder meer in Enschede, Groningen en Amsterdam. Zo ontstond een goedlopend vervalsingscircuit in Enschede, aldus

⁸⁸ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 69.

⁸⁹ Hilbrink, *De Illegalen*, 110.

⁹⁰ Borgatti, S.P., 'NetDraw: Graph Visualization Software. Harvard: Analytic Technologies' (2002).

⁹¹ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 69.

Bornebroek.⁹² Hilbrink bevestigde deze samenwerking van Reuvekamp met Van Hoorn en bespreekt daarnaast diens samenwerking met de heer Vunderink, chef-uitreiker op het Enschedese distributiekantoor. Vunderink zorgde vanaf 1943, via de LO, elke maand voor 1100 bonkaarten.⁹³ Bekkenkamp bevestigde deze samenwerking en benoemde daarnaast de Enschedese ambtenaren Bergink en Arke. Zij haalden ook levensmiddelenkaarten uit de circulatie voor de groep.⁹⁴ Vanaf de tweede helft van de oorlog ontwikkelde de LO zich tot een landelijke organisatie van 15.000 medewerkers. De Twentse afdeling wist dankzij de professionalisering van de organisatie nog meer overgebleven bonkaarten aan Overduin toe te spelen.⁹⁵

Mr. Van Hatten, Van Hoorns chef, was tevens betrokken met het verzet. Deze was lid van de Ordedienst (OD). Als Enschedese gemeentesecretaris regelde hij met zijn directe superior - onduidelijk is wie dat was - dat Van Hoorn alle nodige volmachten kreeg en buiten Hattens medeweten alles kon doen wat Van Hoorn als noodzakelijk achtte voor het illegale werk.⁹⁶ Deze informatie komt voort uit gesprekken tussen Hilbrink en Van Hoorn. Van Hoorns verzetsactiviteiten bij onder andere Overduin leidde er toe dat hij in contact kwam met politie-inspecteur Wim Sanders. In 1943 kreeg Van Hoorn de leiding over het district Twente van het CID, overgedragen van Sanders, die in 1942 werd ontslagen bij de gemeente Enschede wegens weigering van opdrachten van de Duitsers. De door de inspecteur opgerichte organisatie had als doel, zo stelde Bornebroek, een landelijke organisatie te worden, die gegevens zou verzamelen over personen die collaboreerden en een gevaar waren voor de illegaliteit. In elke stad of dorp in Twente was een contactpersoon aangesteld, die inlichtingen doorspeelde naar de centrale in Den Haag. Daarnaast waren er speciale inlichtingen van de politie via inspecteur Bergsma en het gemeentehuis in Enschede via Gonny Mensink.⁹⁷ Hilbrink beschreef dat Sanders een van de initiatiefnemers was, die de leiding in handen gaf aan Van Hoorn, nadat Sanders zich in het westen vestigde om de staf van de CID te leiden.

Bekkenkamp constateerde dat Overduin via Van Hoorn in contact kwam met Gonny Mensink, die eveneens werkzaam was bij de gemeente. Mensink wist meerdere joodse opsporingen te saboteren door families te waarschuwen die door de politie werden nagetrokken. Ook hielp zij Overduin en andere verzetslieden aan onderduikadressen voor joden. Daarnaast was ze een schakel in het distributieproces van de door Reuvekamp gemaakte vervalsingen.⁹⁸ Door een afwezigheid van verwijzingen is het onduidelijk waar Bekkenkamp dit precies op baseerde. Uit een door Overduin geschreven brief in 1946 blijkt dat Mensink (later Ten Tije) en haar man, Albert Jan ten Tije, de groep Overduin hebben bijgestaan in het helpen van joden door materialen te leveren, waardoor meer dan tweehonderd schuilplaatsen en schuilkamers gebouwd konden worden voor onderduikers. Zij hebben nooit om winst gevraagd en handelden uit ideële overtuiging, aldus Overduin.⁹⁹ Opgemerkt moet worden dat Overduin een goed beeld schetste van de familie, om zo een financiële bijdrage van de gemeente te kunnen ontvangen voor Gonny ten Tije, aangezien zij weduwe was geworden. Schenkel heeft gesprekken gevoerd met de eerdergenoemde interviewer Zwartz, waaruit bleek dat J.H. Bergsma, die werkzaam was op het gemeentesecretarie, zich inzette voor de jodenverzorging. Bergsma zette stamkaarten van niet-bestaande personen in het systeem, wat bonnen opleverde die hij vervolgens naar onderduikers bracht.¹⁰⁰

⁹² Bornebroek, *illegaliteit in Twente*, 24.

⁹³ Hilbrink, *De Illegalen*, 110-112

⁹⁴ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 92.

⁹⁵ *Ibidem*, 92.

⁹⁶ Hilbrink, *De Illegalen*, 150.

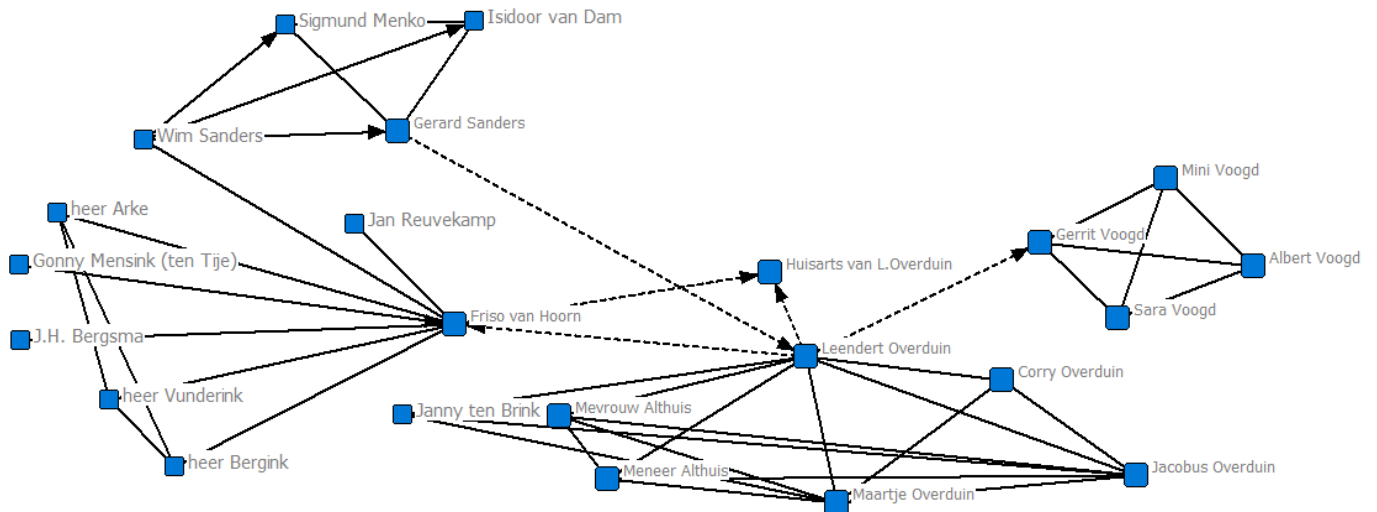
⁹⁷ Bornebroek, *Illegaliteit in Twente*, 70-71.

⁹⁸ *Ibidem*, 70-71.

⁹⁹ Leendert Overduin, *Brief aan de gemeente Enschede met beschrijving van verzetswerkzaamheden van de familie te Tije* (1946), Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 'Overduin, L', inventarisnummer: 217.

¹⁰⁰ Schenkel, *Twentse Paradox*, 87.

In T3 is te zien dat met het contact met Van Hoorn tegelijkertijd contacten bij de Enschedese gemeente zijn aangeboord. Janny ten Brink was een lidmaat en buurvrouw van Overduin. Onduidelijk is wanneer zij zich precies ging bezighouden met de onderduik. Ze werkte ook op de gemeente, wat het aannemelijk maakt dat ze in elk geval vanaf dit punt betrokken was; wellicht eerder. Daarnaast worden de contacten met personen uit andere groeperingen aangetoond.¹⁰¹

T3: Relaties T2 + "Collega's", "Contact andere organisaties" en "Speelt informatie door"

Financiën en fabrikanten

Met de groei van het aantal joden die om hulp vroegen begon de organisatie Overduin zich uit te breiden, stelde Bekkenkamp. Echter was dit geen organisatie in de gebruikelijke zin van het woord. Er was geen schema, geen beleidsplan, geen taakomschrijving, geen administratie. Er waren alleen enkele kladbriefjes en lijstjes, en op het laatst een kaartenbak, die Overduin beheerde.¹⁰² Van Hoorn gaf in 1981 een lijst met namen van contactpersonen aan van Zuylen. Volgens Van Hoorn waren er ongeveer veertig à vijftig contactpersonen, een staf en gastgezinnen. De grenzen waren echter niet duidelijk afgebakend. Een aantal namen op de lijst zijn verkeerd geschreven en er ontbreken namen. Bekkenkamp concludeerde daarom dat Van Hoorn de medewerkers niet allemaal persoonlijk gekend heeft. Opmerkelijk is de spreiding van de personen over het hele land. De meesten komen uit Enschede of omstreken, maar een aantal komen uit onder andere Leeuwarden, Harderwijk, Hilversum en Amsterdam.¹⁰³

Drie van de namen op de lijst worden genoemd in het 'overzicht van predikanten die joden hielpen' van Hovingh. Zij waren volgens Van Hoorn dus contactpersonen. Predikant Hendrik Bouma heeft zich in Limburg ingezet voor de verzorging van joden. Hij maakte deel uit van de organisatie van de Overduin. Echter wordt niet gespecificeerd hoe. Hetzelfde geldt voor predikant Evert Louis Smelik, werkzaam in

¹⁰¹ Borgatti, S.P., 'NetDraw: Graph Visualization Software. Harvard: Analytic Technologies' (2002).

¹⁰² Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 68.

¹⁰³ *Ibidem*, 71-73.

Amsterdam, die ook als lid wordt beschreven. Ds. Simon Jan Ridderbos nam op verzoek van Overduin de joodse Hilde Fanny Slager-Seligmann uit Enschede in zijn huis, te Rotterdam.¹⁰⁴

De onduidelijke hiërarchie en een gebrek aan administratie blijken uit het feit dat er drie verschillende lijsten met medewerkers bestaan. De andere twee zijn opgesteld door Corry Overduin en Gerard Aukes. Duidelijk is wel dat de groep geleidelijk is gegroeid, aangezien Corry Overduin zich in 1942 aansloot en Aukes in 1944.¹⁰⁵ Eén van de personen op Corry's lijstje is de predikant Abraham Hijmans, die beschreven wordt in het overzicht van Hovingh. Hijmans maakte deel uit van Overduin's organisatie. "Tijdens de oorlog was zijn huis in Nijverdal een veilig onderkomen voor onderduikers. Zijn hele gezin was betrokken bij de ondergrondse. Met gestolen levensmiddelenkaarten zorgde de familie voor voedsel en de bezorging ervan op de adressen in de buurt.", aldus Hovingh.¹⁰⁶ Verder worden er in het overzichtswerk personen genoemd die ofwel onderdeel waren van de organisatie, ofwel contacten onderhielden met de groep. Deze komen echter niet voor in de lijsten met contactpersonen. Studente sociale geografie Anna Stork uit Nijverdal bijvoorbeeld, zocht in haar woonplaats schuilplaatsen voor joden en onderhield contacten met Overduin. Ook predikant Klaas Meima onderhield contacten, en heeft joden geholpen. Een drogist uit Naarden, Gerardus Reeskamp, zette zich in voor het onderduiken van joden en werkte daarbij nauw samen met Overduin. Hoe die samenwerking er in de praktijk uitzag wordt niet besproken. Ds. Jan Gijsbertus Hendrikus ter Schegget maakte deel uit van de organisatie, net als predikant Johan Willem Siertsema, die ook bij verscheidene andere verzetsactiviteiten betrokken was, zoals het organiseren van een overval op Westerbork om met een trein joden te bevrijden. Het resulteerde in zijn arrestatie.¹⁰⁷

Vanwege de arrestatie van de predikant in november 1942, waarbij Overduin betrappt werd bij de overdracht van gestolen distributiekaarten, kwam Corry Overduin naar Enschede op verzoek van Maartje en Jacobus Overduin. Zij voerde verschillende taken uit, zoals het begeleiden van joodse mensen naar adressen en het verwerven van adressen. Pekelharing uit Nijverdal kwam met Corry in contact. Ze had hem nodig om met bepaalde personen in contact te komen en om gelden af te dragen, bestemd als kostgeld. Pekelharing was een tijd ondergedoken bij mevrouw Liberg, die verderop aan bod komt. Corry Overduin zou een keer gearresteerd zijn geweest, maar kwam met hulp van een arts vrij wegens voorgewende zwangerschap, stelde Bekkenkamp.¹⁰⁸ Aan de hand van gesprekken met Van Hoorn stelt Hilbrink dat Corry Overduin een kamer huurde bij de familie Kooymans, waar de medewerkers van de groep maandelijks bijeenkwamen om te vergaderen over organisatorische kwesties. Hier kwam Overduin met vertegenwoordigers van de LO overeen dat het onderduiken van joden overgelaten zou worden aan groep Overduin, vanwege hun specialisatie hierin. Ook andere illegale groeperingen, binnen en buiten Twente, lieten geleidelijk de verzorging van joodse voortvluchtigen over aan Overduin.¹⁰⁹ Bornebroek beschreef, op basis van verklaringen van Sara Voogd en Van Hoorn, dat vergaderingen ook werden gehouden bij de families Voogd en Overduin. Bepaald werd dat de predikant zich voornamelijk bezig zou houden met contacten buiten Twente en met de financiën, Van Hoorn met de relaties met andere groeperingen en de rest voornamelijk met de verzorging van joden in Twente. De grenzen waren echter niet scherp afgebakend.¹¹⁰

Bekkenkamp beschreef dat de Haarlemse gemeenteambtenaar Gerard Aukes begin 1944 vluchtte uit Haarlem, aangezien hij daar gezocht werd door de politie. Aukes wilde in Enschede verder met het verzet. Dat nieuws bereikte de organisatie, waarop Corry Overduin hem met een kennismaking zou testen op zijn

¹⁰⁴ G.C. Hovingh, *Overzicht van predikanten die joden hielpen* (2015), Bouma, 36-37; 257-258; 286-287.

¹⁰⁵ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 69-74.

¹⁰⁶ Hovingh, *Overzicht predikanten*, 143.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 17-18; 202; 269; 276.

¹⁰⁸ Schenkel, *Twentse Paradox*, 87; Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 82; 86-87.

¹⁰⁹ Hilbrink, *De illegalen*, 112.

¹¹⁰ Bornebroek, *Illegaliteit in Twente*, 39.

betrouwbaarheid. Dit leidde tot zijn opname in de top van de organisatie. Hij en Corry raakten bevriend en in 1948 traden ze in het huwelijk.¹¹¹ Aukes komt niet voor in het werk van Hilbrink en Bornebroek noemde slechts zijn naam. Volgens een naoorlogse brief van Aukes werkte hij echter fulltime voor de groep. Hij beschreef dat er sprake was van een top, waar hij zelf onderdeel van uit maakte. In de brief is te lezen dat zij zich inzetten voor de opvang en verzorging van joodse mensen. Zij vervulden bijbehorende taken, zoals het zoeken van onderdak, verhuizen, het betalen van kostgeld en het verstrekken van levensmiddelenkaarten. De top bestond uit:

- Corry Overduin (gehuwd met Aukes in '48);
- Friso van Hoorn, Enschedese gemeenteambtenaar;
- Janko Koopmans, hoofd christelijke school Enschede;
- Gerrit Voogd, bakker in Enschede, met dochters Sara en Mini;
- Arie Onderweegs, Enschedese belastingambtenaar;
- Gerard Aukes, gemeenteambtenaar, ondergedoken vanuit Haarlem;
- Ds. Leendert Overduin en zijn zuster Maartje. Zij zaten van september 1943 tot de zomer van 1944 in de gevangenis. In die periode zijn enkel Corry Overduin en Gerard Aukes bij de organisatie betrokken geweest, schrijft Aukes.¹¹² In de periode van zijn gevangenschap nam predikant Arend van der Marel het pastorale werk van Overduin over, alsook taken in de jodenverzorging, aldus Hovingh.¹¹³ In het werk van Bekkenkamp wordt de overname van het pastorale werk van van der Marel bevestigd, maar worden diens verzetsactiviteiten niet benoemd.¹¹⁴

In de opvattingen over de leden van de 'top' zijn verschillen te vinden, aangezien de 'top' volgens Van Hoorn bestond uit Overduin, Corry Overduin, Gerard Aukes en hijzelf. Dat zijn dus minder personen dan in de netgenoemde lijst.¹¹⁵ Van Hoorn noemde Sara Voogd niet, maar erkende in een later testimonium, bestemd voor de Stichting '40-'45, dat zij zich actief heeft ingezet. Naast het onderbrengen van joden, het brengen van joden naar onderduikadressen, het verplaatsen van joden van een onveilige locatie naar een nieuwe locatie en het bezorgen van bonkaarten, heeft zij samen met twee doktersvrouwen uit Nijmegen het lijk van een joodse vrouw gebalsemd en begraven. Hierbij dient de kanttekening geplaatst te worden dat Van Hoorn de brief schreef teneinde een financiële bijdrage te verkrijgen voor Sara Voogd, zodat zij nog kon genieten van een onbekommerde levensavond. Ze was ernstig ziek, aldus Van Hoorn.¹¹⁶

Ook Bernard en Hanna Roerink uit Usselo, een dorp nabij Enschede, brachten joden onder, op hun boerderij. Daarnaast waren ze op andere manieren actief voor Overduin. Onduidelijk is op welke manier. De eerdergenoemde Aukes verbleef een tijd bij de Roerinks. Roerink werd een keer gearresteerd en verhoord, maar kwam vrij dankzij dokter Velsing. Een ander onderduikadres in Usselo was de boerderij van de familie ter Mors. De familie Heddendorp, die een kruidenierszaak had, brachten eveneens joden onder. Zij brachten die vervolgens naar adressen in Usselo en Boekelo. Mevrouw Liberg heeft ook veel joden in huis gehad. Extra voedsel haalde ze bij de familie Roerink. Van Hoorn heeft hier Pekelharing uit Nijverdal, een andere medewerker van Overduin, kunnen onderbrengen. Ook Overduin zelf heeft hier ondergedoken gezeten. Een

¹¹¹ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 88-89.

¹¹² Gerard Aukes, *deel van naoorlogse brief met organisatiedetails*, Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 'Overduin, L', inventarisnummer: 218.

¹¹³ Hovingh, *Overzicht predikanten*, 201.

¹¹⁴ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 94.

¹¹⁵ *Ibidem*, 69.

¹¹⁶ Friso van Hoorn, *brief aan Stichting '40-'45 met verzoek Sara Voogd financieel bij te staan* (1972), VU HDC, inventarisnummer 23, 'Plaatsingslijst van stukken betreffende Leendert Overduin (...)', collectienummer: 023 (2017).

ander contactadres werd gevonden door Overduin in Enter, bij de plaatselijke arts Veldhuyzen van Zanten en zijn vrouw. Zij waren leden van Overduins gemeente. Van Zanten werd een keer gearresteerd, maar werd korte tijd later vrijgelaten. In Enschede brachten Henk en Fia Wolters joden onder nadat Overduin langs gekomen was. Ze waren gereformeerd en gingen dus zonder twijfel te werk¹¹⁷

Eerder kwam aan bod dat Overduin contacten buiten Twente onderhield. Door bemiddeling van zijn vriend ds. Jacob Diepersloot kwam Overduin in Friesland bij de predikant Cornelius Diedericus Moulijn op bezoek.¹¹⁸ Overduin verzocht hem een Joods kind onder te brengen. Aanvankelijk weigerde Moulijn, maar na overleg met zijn vrouw besloten zij het toch te doen. Hij zei hierover in een brief: “Hadden we deze ontmoeting met Leen niet gehad, dan waren we er wellicht nooit aan begonnen.”¹¹⁹ Hierop brachten medewerkers van Overduin joden naar Moulijns pastorie in Blija. Ook haalde Moulijn joden op uit Enschede en bracht ze onder in de omgeving, op het platteland. Ook richting het westen had Overduin contactadressen. Sigarenfabrikant Ad van Schuppen uit Veenendaal, is daar een voorbeeld van. Samen zijn neef Frans van Schuppen wist hij in zijn villa meer dan dertig joden te verbergen, waarvan de meesten kinderen waren. Onbekend is in welke mate groep Overduin daar een aandeel in heeft gehad.¹²⁰

In de studies van Hilbrink en Bornebroek komt naar voren dat ondergedoken joden vaak niet in hun eigen levensonderhoud konden voorzien, waardoor de financiering van de hulp aan joden grote bedragen vergde. Het maandelijks kostgeld per persoon bedroeg gemiddeld 240 gulden, voor kinderen ongeveer 70 gulden. De fabrikanten Van Dam, Katz en Jannink bekostigden de organisatie Overduin aanvankelijk.¹²¹ Hoe deze samenwerking tot stand kwam is onduidelijk. Een verklaring van het ontstane contact zou kunnen zijn dat Van Dam lid was van de Joodse Raad, waar hij penningmeester was. De reden van het ontstane contact is echter niet geheel bekend. Later kreeg Overduin contact met de vakgroep J van het NSF, het Nationale Steunfonds, dat zich bezighield met de financiële steun aan joodse landgenoten. Walraven van Hall is hier de oprichter van. In het begin ondersteunde hij de ondergrondse met giften en leningen, later, met hulp van de minister-president in Londen, ging het om miljoenen. Overduin, zijn zuster Corry en Van Hoorn reisden beurtelings naar Amsterdam, waar ze bij een advocatenkantoor geld ophaalden, wat voornamelijk werd geruild tegen sieraden van joden die deze aan Overduin hadden overhandigd.¹²² Hilbrink, Bornebroek en Bekkenkamp weten dit alle drie te bevestigen. Hoe de contacten ontstonden en via wie blijft onderbelicht.

Een mogelijkheid is het contact van Van Hall met de Van Heek familie uit Enschede. Dankzij dit contact werd de hulp van het NSF, volgens Bekkenkamp, toegankelijk. De hulp aan joodse onderduikers, vakgroep J, was een nevenactiviteit van het NSF, aangezien er weinig overzicht was op benodigde bedragen. Soms werden te hoge bedragen als kostgeld gevraagd. Daarnaast ondersteunde Van Heek Overduin op financieel gebied, waarbij Overduin betrokken was bij de distributie van het geld. Ook textielfunctionarissen H. Pekelharing en L.J. Braamse, en ambtenaar Bergink voerden deze taak uit, aldus Bekkenkamp.¹²³ In een naoorlogse brief van Van Heek zijn de bijdrages van de verschillende fabrikanten zichtbaar gemaakt, waarvan het totaalbedrag uitkomt op ruim 240 duizend gulden. Ook staat vermeld dat Van Heek in directe verbinding stond met Overduin, zuster Overduin (vermoedelijk Corry, gezien haar tochten naar Amsterdam), Friso van

¹¹⁷ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 80-83.

¹¹⁸ Hovingh, *Overzicht predikanten*, 64-65.

¹¹⁹ Ibidem, 77; C.D. Moulijn, *Stuk van Moulijn over Overduin (aanleiding, datum en geadresseerde onduidelijk)*, Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 ‘Overduin, L’, inventarisnummer: 219.

¹²⁰ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 77-79.

¹²¹ Hilbrink, *De illegalen*, 112; Bornebroek, *Illegaliteit in Twente*, 38.

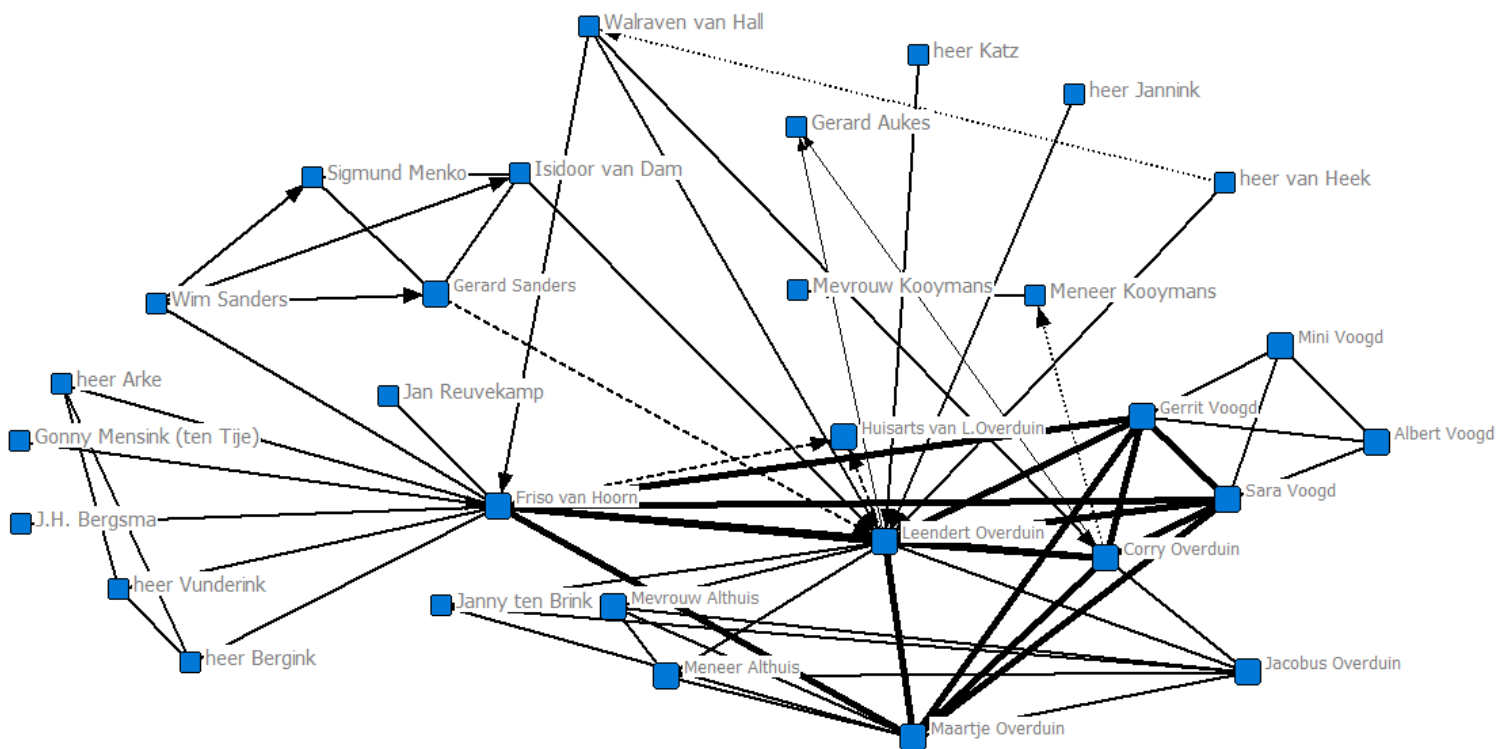
¹²² Hilbrink, *De illegalen*, 112; Bornebroek, *Illegaliteit in Twente*, 38; Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 92.

¹²³ Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 92-93.

Hoorn, Pekelharing en Braamse.¹²⁴ De brief had tot doel de betrokkenen en geldschieters te bedanken voor hun medewerking.

In T4 gaan de financiën direct naar de predikant, aangezien onduidelijk is naar wie de financiën precies gingen. De stippellijn staat voor het contact dat uiteindelijk de financiën van Van Hall richting Overduin mogelijk maakte. Hetzelfde geldt voor de stippellijn tussen Corry Overduin en meneer Kooymans. Dit contact leidde tot de huur van een kamer bij de familie, waar de predikant, Maartje -en Corry Overduin, Sara Voogd, Gerrit Voogd en Van Hoorn maandelijks bijeenkwamen. De dikgedrukte lijnen geven dit weer. De relaties van Corry Overduin en Leendert Overduin naar Aukes geven weer dat hij getest werd op betrouwbaarheid, waarna hij lid werd van de ‘top’. De vele personen die joden hebben ondergebracht zijn niet verwerkt in T4, aangezien die veelal niet hebben geleid tot meer groei; ze zijn er eerder het resultaat van.¹²⁵

Ter beantwoording van de eerste en de tweede deelvraag kan gesteld worden dat de groei van de groep deels gefaciliteerd werd door bestaande netwerken die voortkwamen uit verwantschap, nabijheid van wonen, de leden van Overduins gemeente en collegiale verhoudingen binnen de gemeente Enschede. Het netwerk kon vervolgens groeien via joodse contacten die, kennelijk, ver reikten in Enschede. Het contact dat gelegd werd vanuit de Joodse Raad functioneerde in bepaalde mate als katalysator voor de verdere groei in termen van onderduikbehoevende joden, medewerkers en families die joden hielpen onderduiken. De verhoudingen tussen groep Overduin en de rijke financierende fabrikanten blijven relatief onduidelijk

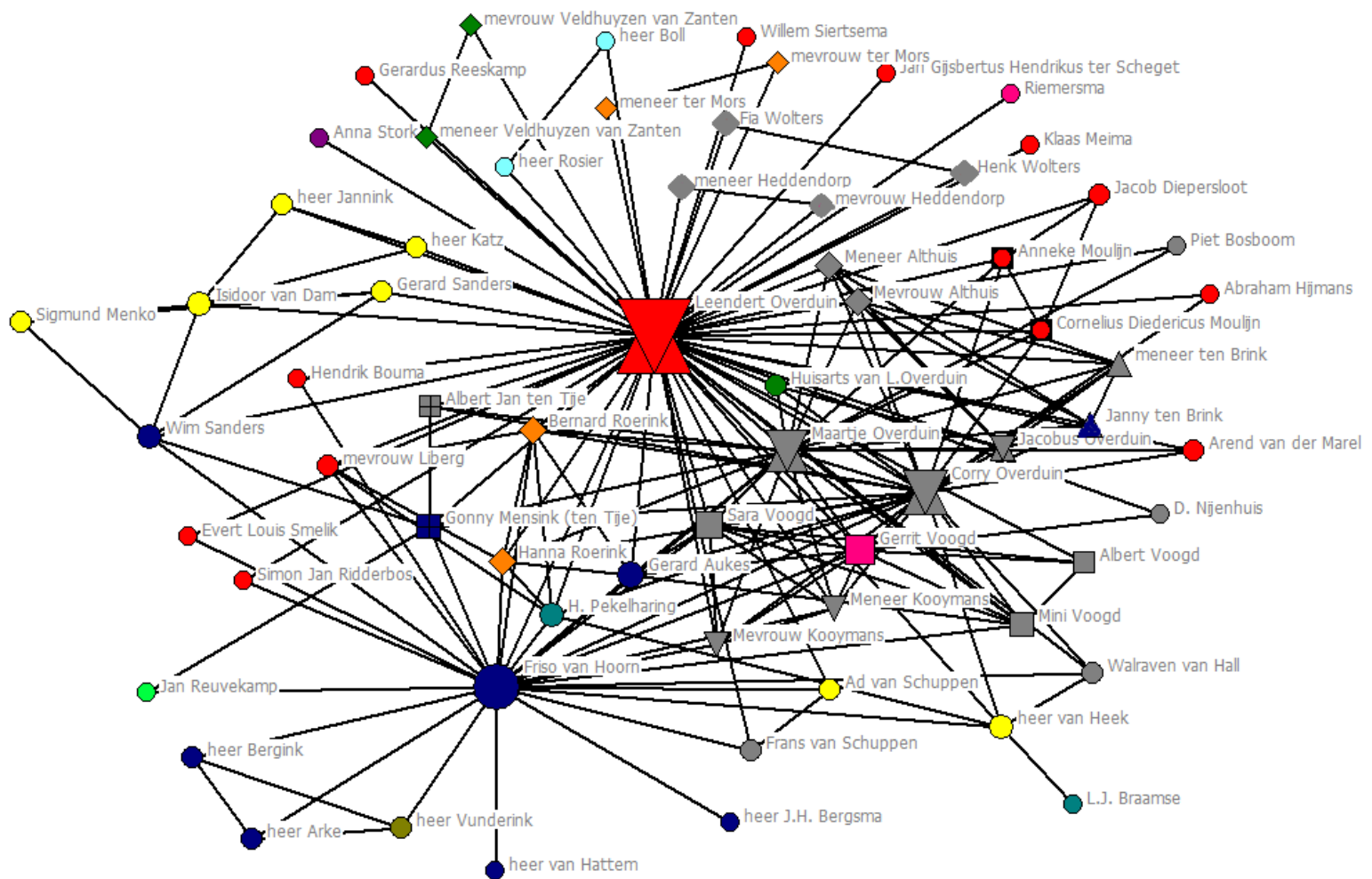
T4: Relaties: T3 + “Contact” , “Financieringen” en “Maandelijks bijeenkomst”

¹²⁴ Van Heek, *Bedankbrief voor de medewerking tijdens de oorlog*, VU HDC, inventarisnummer 1, ‘Plaatsingslijst van stukken betreffende Leendert Overduin (...)’, collectienummer: 023 (2017).

¹²⁵ Borgatti, S.P., ‘NetDraw: Graph Visualization Software. Harvard: Analytic Technologies’ (2002).

Het netwerk als geheel

Op basis van het geschetste beeld van groep Overduin en de Joodse Raad kunnen een aantal veronderstellingen worden gemaakt omtrent het contact en de interactie tussen de betrokken individuen. Figuur 1 geeft een representatie weer van de manier waarop de gevonden 66 betrokkenen met elkaar verbonden waren wanneer gekeken wordt naar welke personen contacten onderhielden met andere personen ten behoeve van de hulp aan joden.¹²⁶ Hiermee wordt getracht de derde deelvraag te beantwoorden: *Welke actoren, eigenschappen en relaties komen naar voren bij het algehele gevisualiseerde netwerk?* Er dient, nogmaals, rekening gehouden te worden met de mogelijke afwezigheid van relaties en actoren door incompleet materiaal.

Figuur 1 Relatie: "contact en interactie tussen"

¹²⁶ Borgatti, S.P., 'NetDraw: Graph Visualization Software. Harvard: Analytic Technologies' (2002).

Rood	Predikant
Blauw	Gemeenteambtenaar
Geel	Fabrikant
Roze	Eigen zaak
Oranje	Boer
Lichtblauw	Chauffeur
Groen	Arts
Paars	Student
Lichtgroen, groenbruin en groenblauw	Een drukker, chef- uitreiker en textielfunctionarissen
Grijs	Onduidelijk

Tabel 1: Kleuren representeren beroepen

Dubbele driehoek	Familie Overduin
Vierkant	Familie Voogd
Cirkel	Geen (betrokken) familieleden
Overige vormen	Families bestaande uit enkel man en vrouw

Tabel 2: Vormen representeren de families

Zoals weergegeven is in tabel 1 en 2 representeren de kleuren en vormen bepaalde kenmerken van de actoren. Beroepen en families komen relatief vaak voor in het materiaal, vergeleken met andere eigenschappen van actoren. Van de 66 actoren zijn er 12 predikanten (18,1%), 9 gemeenteambtenaren (13,6%), 7 fabrikanten (10,4%), 4 personen met een eigen zaak (6%), waaronder een bakkerij, kruidenierszaak en een timmerbedrijf, 4 personen met een boerderij (6%), 2 chauffeurs (3%), 2 artsen (3%), 2 textielfunctionarissen (3%), 1 studente (1,5%), 1 drukker (1,5%), 1 chef-uitreiker (1,5%) op een distributiekantoor en 21 actoren (31,8%) waarbij het beroep niet naar voren is gekomen. De families Overduin en Voogd springen wat aantallen betreft het meest in het oog, met beiden 4 familieleden die betrokken waren met de hulp aan joden. Verder zijn er 20 families waarbij het een getrouwd stel betreft, voor zover dat uit het materiaal duidelijk wordt.

De groottes van de actoren zijn voortgekomen uit een 'centrality' analyse gebaseerd op 'degree', zoals in de methode besproken werd. Hiermee zijn de centrale figuren met betrekking tot het contact met veel individuen in zekere mate zichtbaarder geworden. Hoe groter de actor is in het netwerk, hoe meer relaties de actor heeft. Zoals enigszins viel te verwachten springen Leendert Overduin, Maartje -en Corry Overduin, Friso van Hoorn, Gerrit -en Sara Voogd en Gerard Aukes het meest in het oog. Zouden deze personen niet betrokken zijn geweest, dan zouden andere relaties met individuen waarschijnlijk niet hebben bestaan. Naast Overduin's rol lijkt de betrokkenheid van Van Hoorn van aanzienlijk belang te zijn geweest, gezien zijn vele verbindingen met collega-ambtenaren en politie-inspecteur Sanders, die op zijn beurt contacten onderhield met de Joodse Raad. Opmerkelijk aan de benoemde centrale figuren is de burgerlijke staat; zij zijn alle 7 vrijgezel, waarbij Gerrit Voogd weduwe is. In totaal zijn er 9 vrijgezel (13,6%). Van 33 personen (50%) is de burgerlijke staat onbekend, 2 hebben een relatie (3%) en 22 (33,3%) personen zijn getrouwd. Daarvan boden 10 stellen samen hulp aan joden. Dit zijn de personen die in figuur 1 aan de rand van het netwerk te zien zijn; ze hebben een lage 'degree', oftewel ze hebben weinig relaties met andere individuen. Zoals uit het materiaal naar voren kwam zijn dit veelal personen die enkel tot taak hadden joden onder te brengen. Met enige voorzichtigheid kan opgemerkt worden dat getrouwde personen, met wellicht kinderen, minder snel geneigd waren dieper in het verzet te treden, in tegenstelling tot vrijgezelle individuen. Echter is er te weinig data beschikbaar om hier exacte conclusies over te trekken.

Tot op zekere hoogte kan gesproken worden over een groep. Een select groepje kwam maandelijks bijeen om organisatorische kwesties te bespreken. Ook spraken een aantal van hen, zoals Aukes en Van Hoorn, over een 'top', waarvan zij zelf lid waren. Zoals naar voren kwam werd er aanvankelijk gebruik gemaakt van bestaande netwerken. In vier jaar tijd heeft de groep daarna een aanzienlijke groei doorgemaakt, waarbij men steeds professioneler te werk ging. Mogelijk was de groep een organisatie in wording. Van de 66 actoren springen predikanten, gemeenteambtenaren en fabrikanten het meest in het oog, alsook de families Overduin en Voogd. Aangezien er gebruik is gemaakt van een overzichtswerk met predikanten die joden hielpen, is het niet verwonderlijk dat predikanten het meeste voorkwamen

Conclusie

Het beeld van collaboratie en verzet dat gehanteerd werd in naoorlogse verzetsliteratuur, waarbij verzet en collaboratie verbonden waren met de waardeoordelen van ‘goed’ en ‘fout’, is in dit onderzoek niet als uitgangspunt genomen. In dit onderzoek is getracht het verzet te benaderen vanuit het perspectief van sociale netwerken. Met deze benadering werden met name Enschedese mensen, die zich in hebben gezet voor de hulp aan joden, in kaart gebracht. Hierbij is de focus gelegd op hun verhoudingen tot elkaar, hoe ze elkaar kenden en welke kenmerken zij bezitten. Een moreel oordeel is hierdoor vermeden.

In dit werkstuk was de centrale vraag welke rol sociale netwerken speelden bij het ontstaan en functioneren van groep Overduin. Om dit te beantwoorden was de vraag opgedeeld in drie deelvragen. De beantwoording van de eerste vraag, waarbij gekeken werd naar de betrokken personen bij het ontstaan en functioneren van groep Overduin, geschiedde aan de hand van literatuur en bronnen. Een beschrijving van de betrokkenen en hun kenmerken volgde. Hierbij was aandacht voor de onderlinge verhoudingen en relaties. Er is voornamelijk gebruik gemaakt van de studies van Bekkenkamp, Van Zuylen, Hilbrink, Bornebroek en Schenkel. Er is in dit werkstuk gebruik gemaakt van vier brieven en twee interviews. De archieven beschikten over meer bronnen. Deze waren echter al verwerkt in de biografie van Bekkenkamp.

De groei die naar voren kwam bij de beantwoording van de eerste deelvraag werd gevisualiseerd. De tweede deelvraag kon daarmee beantwoord worden. In zekere mate sluiten deze bevindingen aan op het pleidooi van Tames, in haar oratie. Er diende aandacht te zijn voor de ervaring van de grensoverschrijding met betrekking tot het verzet: van legaal naar illegaal. Aan de hand van een voorbeeld over de Geuzen liet ze zien dat mensen in de liminale fase zoeken naar houvast: in zichzelf, bij charismatische leiders of bij oude instituties.¹²⁷ Hoewel er in dit werkstuk niet gekeken is naar ervaringen, kunnen de opgeleverde inzichten wel gekoppeld worden aan het idee van het zoeken naar houvast. Overduin kon beroep doen op zijn lidmaten, burens en familie, mensen zagen in Overduin een overtuigend leider en joden zochten hulp bij Menko, Van Dam en Sanders, die voor de oorlog ook voor joden hadden ingestaan.¹²⁸

De rol van de geestelijk leider kwam ook aan bod in de studies van Gross en Moore, die in de SQ besproken werden. Moore besprak dat een dergelijk persoon zijn gemeente relatief makkelijk mobiliseren, waardoor hij individuen de mogelijkheid kon geven joden te helpen. Zonder deze rol zouden velen naar alle waarschijnlijkheid niet in aanraking geweest zijn met joden.¹²⁹ Gross bestempelde leiderschap als een voorwaarde voor hulp aan joden. Daarnaast benoemde Gross de beschikbaarheid van middelen en de aanwezigheid van goed ontwikkelde sociale-organisatorische infrastructuren.¹³⁰

Mensen waren bereid joden te helpen in Enschede. De hulp kon echter pas praktische vormen aannemen als er houvast was. Een sociaal netwerk was nodig. Aangenomen kan worden dat Overduin wist welke adressen hij af kon gaan; hij wist waarschijnlijk waar lidmaten woonden. Bepaalde netwerken bestonden al voor de oorlog en dienden later als opstapjes voor het verdere verzetswerk. Dit werk werd ook sterk bevorderd door de bestaande netwerken onder joden: deze stelden Overduin in verbinding met Sanders, van Hoorn en Voogd. De relaties en eigenschappen van actoren kunnen meer gewicht krijgen door meerdere netwerken van verzetsgroepen met elkaar te vergelijken. Veelvoorkomende relaties en eigenschappen kunnen wellicht nieuwe inzichten opleveren. Daarnaast kunnen complete netwerken naast elkaar gelegd worden om mogelijk structuren en patronen te vinden.

¹²⁷ Tames, ‘Over grenzen’, 5; 18-19.

¹²⁸ Ibidem, 69;71.

¹²⁹ Moore, *Rescue of Jews*, 300.

¹³⁰ Gross, *Jewish Rescue*, 498.

Bibliografie

Bronnen

Stadsarchief Enschede

- Aukes, Gerard, *deel van naoorlogse brief met organisatiedetails*, Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 ‘Overduin, L’, inventarisnummer: 218.
- Bekkenkamp, A., *Gesprek met Mini Voogd* (2001), Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 ‘Overduin, L’, inventarisnummer: 216.
- Moulijn, C.D., *Stuk van Moulijn over Overduin (aanleiding, datum en geadresseerde onduidelijk)*, Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 ‘Overduin, L’, inventarisnummer: 219.
- Overduin, Leendert, *Brief aan de gemeente Enschede met beschrijving van verzetswerkzaamheden van de familie te Tije* (1946), Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 ‘Overduin, L’, inventarisnummer: 217.
- Zwartz, H.F., *Gesprek met mevrouw Stamkot-Althuis* (1998), Stadsarchief Enschede, Archief 86 – 2.15.2.34 ‘Overduin, L’, inventarisnummer: 220.

Vrije Universiteit Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800 – heden)

Overduin, L.,* 1900, † 1976 – Gereformeerd/hervormd predikant en verzetsstrijder. Documentatie en de (studie-)collectie A. Bekkenkamp, auteur van Leendert Overduin, het leven van een pastor Pimpernel (1890-2010)| Coll: nr.: 023. 0,72m.

- Van Heek, *Bedankbrief voor de medewerking tijdens de oorlog*, VU HDC, ‘Plaatsingslijst van stukken betreffende Leendert Overduin (...)’, collectienummer: 023, inventarisnummer 1 (2017).
- Van Hoorn, Friso, *brief aan Stichting '40-'45 met verzoek Sara Voogd financieel bij te staan* (1972), VU HDC, ‘Plaatsingslijst van stukken betreffende Leendert Overduin (...)’, collectienummer: 023, inventarisnummer 23 (2017).

Websites

- Enschede.nl, ‘Stadsarchief Enschede’ <
http://enschedepubliek.hosting.deventit.net/resultaten.php?nav_id=1-0> [Geraadpleegd op 1-12-2017].
- Gatton College of Business and Economics, ‘Faculty Profile. Steve Borgatti Ph.D.’ <
<http://gatton.uky.edu/faculty-research/faculty/borgatti-stephen>> [Geraadpleegd op 14-2-2018].

- Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, ‘Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld’
<<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/persoonlijkheden/#source=1&page=180&view=imagePane>> [Geraadpleegd op 12-2-2018].
- Huygens ING, ‘Randwijk, Hendrik Mattheus van (1909-1966)’
<<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/BWN/lemmata/bwn4/randwijk>> [Geraadpleegd op 12-2-2018].
- Huygens ING, ‘Presser, Jacob (1899 – 1970)’ <<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/presser>> [Geraadpleegd op 13-2-2018].
- LinkedIn, ‘Arno Bornebroek’ <<https://www.linkedin.com/in/arno-bornebroek-39093622/>> [Geraadpleegd op 12-2-2018].
- NIOD, ‘Heel gewoon of juist bijzonder? Nieuwe visies op mensen in verzet tijdens de Duitse bezetting van Nederland 1940-1945. Een onderzoeksprogramma in modules, onder verantwoordelijkheid van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies’
<<https://www.niod.nl/nl/projecten/heel-gewoon-of-juist-bijzonder>> [Geraadpleegd op 1-12- 2017].
- NIOD, ‘Medewerker. Prof. dr. Ismee Tames’ <<https://www.niod.nl/nl/medewerker/ismee-tames>> [Geraadpleegd op 13-2-2018].
- NIOD, ‘Medewerker. Drs. Marjolein Schenkel’ <<https://www.niod.nl/nl/medewerker/marjolein-schenkel>> [Geraadpleegd op 12-2-2018].
- NIOD, ‘Prof. dr. Peter Romijn’, <<https://www.niod.nl/nl/medewerker/peter-romijn>> [Geraadpleegd op 12-2-2018].
- Radboud Universiteit, ‘J.J. Zurné (Jan Julia)’ <<http://www.ru.nl/english/people/zurne-j/>> [Geraadpleegd op 12-2-2018].
- The Internet Archive: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, ‘Loe de Jong overleden’ <
https://web.archive.org/web/20070802071108/http://www.knaw.nl/cfdata/nieuws/laatstenieuws_de_tail.cfm?nieuws_id=304> [Geraadpleegd op 12-2-2018].
- De Universiteit van Manchester, ‘Prof Martin Everett’ <
[https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/researchers/martin-everett\(7d5d85bf-bdc2-4474-80ac-abf999cf32b9\)/projects.html?period=running](https://www.research.manchester.ac.uk/portal/en/researchers/martin-everett(7d5d85bf-bdc2-4474-80ac-abf999cf32b9)/projects.html?period=running)> [Geraadpleegd op 14-2-2018].
- De Universiteit van Sheffield, ‘Department of History: Professor Bob Moore’ <
<https://www.sheffield.ac.uk/history/staff/bob-moore>> [Geraadpleegd op 12-2-2018].
- De Universiteit van California, Riverside, ‘Department of History. Charles Wetherell’
<<http://history.ucr.edu/people/faculty.html>> [Geraadpleegd op 1-3-2018].

- De Universiteit van Haifa, 'Michael L. Gross, Ph.D.' < <https://poli.hevra.haifa.ac.il/~mgross/index.php/about> > [Geraadpleegd op 12-2-2018].
- De Universiteit van Florida, 'Jeffrey C. Johnson, Ph.D.' < <https://anthro.ufl.edu/johnson/> > [Geraadpleegd op 14-2-2018].
- VPRO, 'Live interview met oud-NIOD-directeur Hans Blom' < <https://www.vpro.nl/argos/media/afleveringen/2007/Live-interview-met-oud-NIOD-directeur-Hans-Blom.html> > [Geraadpleegd op 12-2-2018].
- Worldcat Identities, 'Hilbrink, Coen (Johannes Arnoldus Maria Christiaan) 1944- ' < <http://www.worldcat.org/identities/lccn-n90684638/a> > [Geraadpleegd op 12-2-2018].

Programma's

- Borgatti, S.P., 'NetDraw: Graph Visualization Software. Harvard: Analytic Technologies' (2002).
- Borgatti, S.P., M.G Everett, L.C. Freeman. 'Ucinet 6 for Windows: Software for Social Network Analysis. Harvard: Analytic Technologies' (2002).

Literatuur

- Bekkenkamp, A.H, Leendert *Overduin: het levensverhaal van een pastor Pimpernel (1900-1976)* (Enschede, 2000).
- Bornebroek, Arno, *De illegaliteit in Twente: een onderzoek naar het ondergronds georganiseerd verzet in '40-'45* (Hengelo, 1985).
- Blom, Hans, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (1983).
- Blom, Hans, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Leiden, 2007), hoofdstuk 10: 'Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?'
- Bolhuis, van, Johannes Jacobus, *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd* (Arnhem en Amsterdam, 1949 – 1954).
- Borgatti, Stephen P., Martin G. Everett en Jeffrey C. Johnson, *Analyzing Social Networks* (Londen, 2013).
- De Jong, Loe, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1976).
- Gross, Michael L., 'Jewish Rescue in Holland and France during the Second World War: Moral Cognition and Collective Action', *Social Forces* 73:2 (1994), 463-496.

- Hennik, Martijn van, 'De oorlog op herhaling: recente literatuur over de Duitse bezetting van Nederland', *BMGN Low Countries Historical Review* 111:4 (1996), 493-516.
- Hilbrink, Coen, *de Ondergrondse, illegaliteit in Overijssel 1940 – 1945* (Den Haag, 1998).
- Hilbrink, Coen, *De illegalen: Illegaliteit in Twente & het aangrenzende Salland 1940 – 1945* (Oldenzaal, 1989).
- Hovingh, G.C., *Overzicht van predikanten die joden hielpen* (2015).
- Moore, Bob, 'The rescue of Jews from Nazi persecution: A Western European perspective', *Journal of Genocide Research* 5:2 (2003), 293-308,
- Presser, Jacques, 'Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945' (Den Haag, 1965).
- Romijn, P, 'Herbeleving en herinterpretatie. Recente literatuur over Nederland en de Tweede Wereldoorlog', *BGMN – Low Countries Historical Review* 102:2 (1987), 211 – 228.
- Schenkel, Marjolein J, *De Twentse paradox: de lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen, 2003).
- Tames, Ismee, 'Over grenzen. Liminaliteit en de ervaring van verzet' (Amsterdam, 2016),
- Wetherell, Charles, 'Historical Social Network Analysis', *International Review of Social History* 43 (Cambridge, 1998), 125-144.
- Zurné, Jan Julia, 'Hans Schippers, De Westerweelgroep en de Palestijnen. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog', *BMGN - Low Countries Historical Review* 131:1 (2016).
- Zuylen, L.F., van 'De joodse gemeenschap te Enschede 1930-1945' (Oldenzaal, 1983)